



1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru



№ 10
(19541)

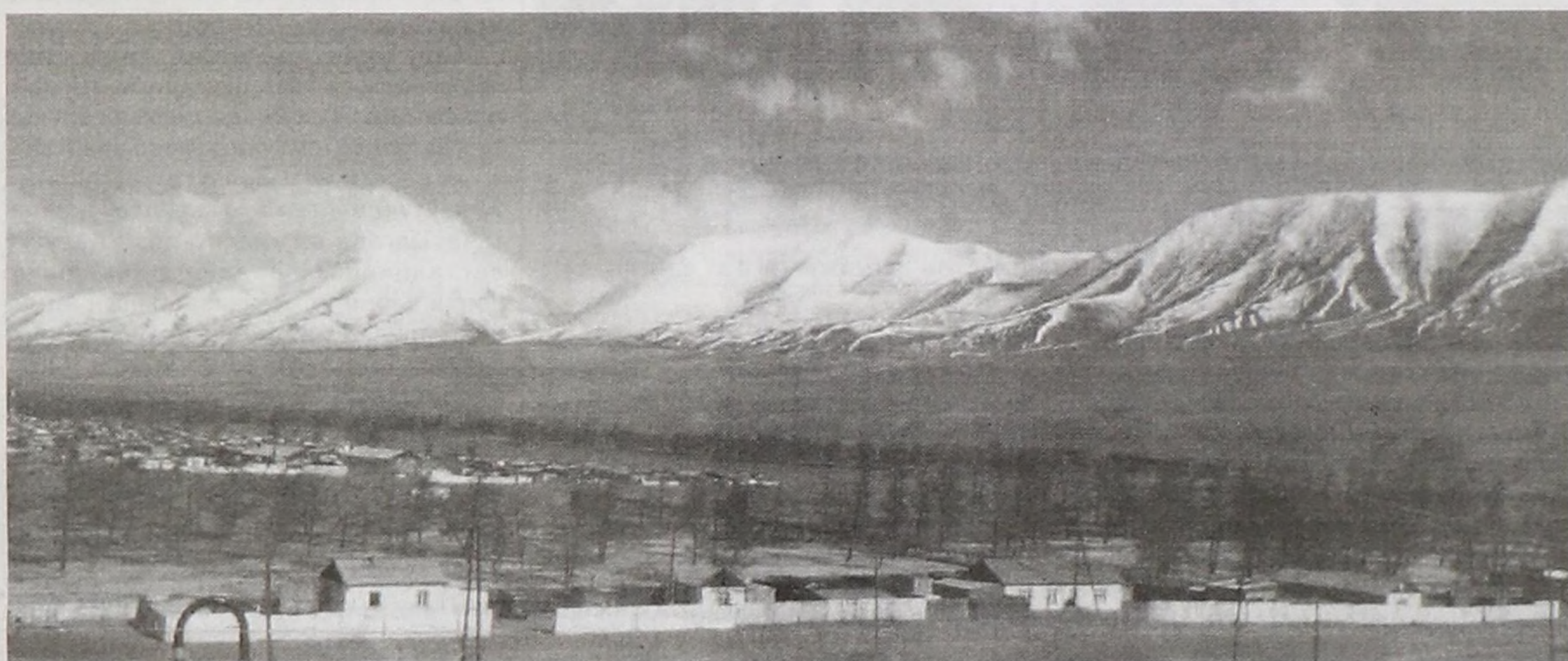
2022 чылдың
февраль 16
среда

Хүннүн үнери — 07:53
Ажары — 17:58
Хүн дурту — 10:05

Садар өртээ хостуг 12+

СОЦИАЛ АЙТЫРЫГ

Мугур-Аксында электри чырыын берипкен



Мугур-Аксы суур.

Чурукту интернеттен алган.

Эрткен хонуктарда социал четкилерге Тываның ырак-узак кожууну Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксы суурунга электри чырыы үзүлгөн дугайында шимээн үнген. Дүвүрөнчиг медээ дыңналып келген хүнде ТР-ниң Чазак Даргазы Владислав Ховалыг байдалды дораан хыналдага ап, ажылчын бөлүктү Мөңгүн-Тайгаже чоруткан. Ол-ла хүн Вконтакте-де бодунуң арнынга ол мынчаар бижээн:

— Дизель генераторлар, ылаңгыя ырак-узак кожууннар, шак ышкаш ажилдаар ужурулуг. Мөңгүн-Тайга кожуунда дизель генераторлар үрелген болган. Одалга болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оолга баштаткан оперативтиг албаннарны ол дораан ынаар чедип көргөш, байдалды эдер даалга берген мен. Штаттан дашкаар мындыг байдалдарда удуртукчулар боттары чедип, чылдагааннарны илередип, катап база нарын байдалдар турбазы-биле бүгү хемчеглерни алыр ужурулуг. Ол ышкаш чырык хандырылганың системаның ажылын шыңгы хайгааралга тударын даастым. Шак ындыг нарын байдалдарны болдурбазы-биле, дизель генераторлар болгаш артык кезектер курлавырын тургузуп тур бис. Суурнуң бажыңнарынга чырыкты бо хүннерде берип эгелээр.

Шынап-ла, ол-хүн Чазак кижигүн-неринден тургустунган ажилчын бөлүк Мугур-Аксы суурже үнүпкен. Олар эргижирзэн дизель генераторну септээр артык кезектерни болгаш ийи 314 кВт-ниң дизель генераторларын чедире берген. Февраль 13-те, улуг-хүнде, тургустунуп келген байдалды эдери-биле хемчеглерни демниг алган соонда, Мугур-Аксы суурнуң бажыңнарыңче электри чырыын берген.

Мөңгүн-Тайга кожуунуң чагырыкчызы Людмила Ооржактан суурда электри чырыы үзүлгениниң кол чылдагаанын телефон дамчыштыр айтырган бис. Ол мынчаар харыылаан:

— Мугур-Аксы суурга февраль 12-ниң хүнүнде кежээ 20 шак 40 минута турда электри чырыы өшкен. Шуут бүдүн суур

өшкен дээр болза, шын эвес апаар, ол хүн куду суурнуң чырыы өшпээн. Кол чылдагааны болза, 100 киловаттың эргижирзэн дизель генераторун кожуптарга, угбайн барган. Даартазында, февраль 13-те, Кызылдан Чазак Даргазының даалгазы ёзуугаар Роман Кажин-оолга баштаткан ажилчын бөлүк келген. Олар 315 кВт-тиң моторларын болгаш үрелген генераторну септээр артык кезектерни эккеп бердилер. Кончуг шалыпкын демнежиپ тургаш, дизель генераторну септээр, ажилдадыптарга, чырык чок турган өрү суур болгаш ортаа суурнуң бажыңнарының 40 хуузунче электри чырыын берипкен. Улаштыр 200 кВт-ниң генераторларын Чазактан келген даргаларның эккеп берген артык кезектерин салып тургаш,

септээр, ажилдадыпкан соонда, суурнуң бажыңнарыңче 100 хуу электри чырыы четкен. Бо хүнде, бо шакта Мөген-Бүрен болгаш Мугур-Аксы суурларда электри чырыы үзүктөл чок дүн-хүн дивейн хып турар. Чазактан келген бөлүктүң эккеп бергени артык кезектери, шынап-ла, дыка дузалыг болду. А ийи моторну амдызында кошпаан-даа болзувусса, демей-ле ажылгалче кириер апаар бис. Чүге дээрге дизель генераторларымыс, шынап-ла, эргижирзени кончуг — деп, кожуунуң чагырыкчызы дыңнатты.

Бо удаада Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның ырак-узак черде чурттап турар чоннуң социал амыдыралыңче улуг кичээнгейни салып турары илдең дээрзин мөңгүн-тайгажылар херек кырында көргөн.

Кандыг-даа нарын байдал тургустунуп келзе, артык шуугаазынның орнунга, дүрген болгаш шалыпкын хемчеглерни алыры чугула дээрзин ылаптыг ажил-херек бадыткап турар.

Бистиң корр.

2019 чылдың октябрь айда Мөген-Бүренге 150 кВт, Мугур-Аксыга 400 кВт күштүг хүн херелиндең энергия алыр станцияларны тургускан. Шак ол станциялар чайгы үеде, ылаңгыя аяс хүннерде дизель генераторларны солуп, суурларны чырык-биле хандырып турган. Чижээ, Мөген-Бүренге бир хүнде 800 литр солярканы дизель генератор чарыыр турган болза, хүн херелиндең энергия алыр станцияның ачызында хүнде 280 литрни чарыыр апарган. Кышкы үеде хүн энергиязы эвээжей бээрге, колдуунда дизель генераторлар электри энергиязын берип турган. Ынчангаш оларның бирээзи үрелирге-ле, суурга электри чырыының үстү бээр чылдагааны ында. Мугур-Аксы суурда хүн херелиндең энергия алыр станция биле дизель генераторларны ээлчештирип ажилдадыры-биле электро-никазын ам-даа чедир ажилдап кылыры негеттинип турар.

Бөгүнгү үндүрүлгөде:

ХӨМҮР-ДАШ: кымыскайк ышкаш болуулуңар

Тываның казымал байлактарының курлавыры Россия Федерациязының өнчүзүңге хамааржыр деп чүүлду республиканың чурттакчыларының чамдызы билбес. Ынчангаш олар республиканың казымал байлаан Россияның өске регионнарындан компаниялар, харындаа мырыңай кыдаттар казып алырын Тываның Чазак чүге чөпшээрер турарыл дээн ышкаш айтырыгларны бо-ла доюлдуруп кээрлер.



3-кү арында

Эртем-билигнің таваа — уруглар садында

Ниитилелдин сайзыралы эртем болгаш өөредилгеден кончуг хамаарылгалыг. А эртем болгаш өөредилгениң дөзүңде уруглар садтары турар. Чаш уруг кижизидилгени бир-ле дугаарында өг-бүледен оон соонда уруглар садындан алыр. Чажындан уруглар садынга хаара туттунган турган уругга школага өөренири алызында барып эртем чедип алыр оруктуң эгези болур.



6-гы арында

Тергиин эр башкы мөөрейи эгелээн

2022 чылдың «Тергиин эр башкы» деп мөөрейниң муниципалдыг чадазы Кызыл хоорайда эгелей берген. Найысылалдың 16 дугаар лицейинге 9 эр башкы чыгылып, арга-дуржулгазы-биле үлешкен.



8-ки арындарда

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ АЖЫЛ-ХЕРЭЭ

Кызылга делегей деңнелдиг хөй ажыл-чорудулгалыг клиника ажыттынар

Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг биле «Медскан» компаниялар бөлүүнүн чигине директору Андрей Модестов Кызылга хөй ажил-чорудулгалыг өг-бүлө медицина төвүн тудар талазы-биле инвестиция төлевилелин боттандыра дээш, кады ажилдажылга дугуржулгазынга атты салганнар.

«Медскан» 1 млрд рубль хемчээлдиг капитал салышкынын салыр. Тываның Чазаа бодунун талазындан федералдыг хойлуудулга база Тыва Республиканың хойлуудулга-биле көргөни езугаар, төлевилелге чер участоктарын үр хуу-саага хөлезиледип, инвестициялыг үндүрүг чээлизин алырынга, чигелделиг чурумнарны база күрүнө деткимчезинин хемчеглерин ажылгаарынга деткимчени көргүзөр.

Ук төлевилел «Медскан» КБ хөй ажил-чорудулгалыг клиника төптөри федералдыг четкини тудар талазы-биле улуг программаның кезээ болур. 2021 чылдың сентябрьда Владивостокка болуп эрткен Чөөн чүктүн экономиктиг шуулганының үезинде «Медскан» АН биле Газпромбанк (ГПБ) ол программаже 70 миллиардтан эвээш рубль түңнүг инвестицияларны салырын көргөн документиге атты салган.

Чаа клиника Тываның чурттакчыларынга эмчи ачы-дузаларын албан болгаш эки тураның медицина камгаладылганын программалары-биле көргүзөр. Оон аңгыда, бүгү делегейде сурагжаан «Хадасса» израиль госпиталдык россияжи салбырының составында кирип турар «Медскан» КБ республикада эмчилерни база биче эмчи персоналын



Тываның Баштыңы В. Ховалыг биле А. Модестов дугуржулгага ат салган.

делегей чергелиг өөредилге программалары-биле өөредир.

«Бистиң кады ажилдажылгавыс Тываның кадык камгалап системазын хөгжүдөр улуг үүлө болур – деп, Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг чугаалаан. – Делегей деңнелдиг өг-бүлө клиниказы чүгле бедик төлевирлиг ажилчын олуттар тургузарындан аңгыда, эмчи дузазының санын көвүдөдип, шынарын экижидер, ол ышкаш ажилче шырак специалистерни хаара тудар. «Бо дугуржулга бистиң калбак төлевилелвис улуг социал уjur-уткалыын бадыткап турар, чүге дизе ооң кол сорулгазы – чурттуң кайы-даа регионунга бедик шынарлыг эмчи дузазын көргүзөр системаны тургузары.

Тыва Россияның бойдустан чаят-тынган эртинези болганда, регионнарга

«Медскан»-ның объектилерин тударда, экологтуг стандарттарны шыңгызы-биле сагып кылырын онзалап айтып каайн» – деп, «Медскан» компаниялар бөлүүнүн тургузукчузу Евгений Туголуков чугаалаан.

«Медскан» компания бөлүүнүн составында Россияның 10 регионунун 18 хоорайында 37 медицина төптөри, ооң иштинде диагностика төптөри; кезишкын кылыр стационарлыг госпитальдар; хөй ажил-чорудулгалыг өг-бүлө медицина төптөри; тускайжыттыг клиникалар (онкологтуг база); эртем ажилдарының база клиниктиг шинчилелдер төптөри ажилдап турар. «Медскан» КБ Россияның тергин дээн ажилдыг хөй ажил-чорудулгалыг 10 хуу клиникаларның санында кирип турар.

Тыва Чазактың парлалга албаны.

Өөреникчилер школаже барып эгелээн

2022 чылдың февраль 15-тен эгелеп, уруглар садтары, школылар болгаш ортумак өөредилге черлери өөренип эгелээн. Эрттирген мониторингтин түңнели-биле алырга, ниити аарып турар улустун чүгле 5 хуузу бичии уруглар апарган. Школаже чүгле кадык уруглар кээп өөренип дээрзи илден.

«Эң-не кол чүве болза, уругларның мөөңү-биле аарырын болдурбас. Ол дээш уруглар садтарының эргелекчилери, школыларның болгаш ортумак өөредилге черлеринин директорлары харысалгалыг. Ынчангаш санитарлыг негелделерни сагырын чедип алыры удуртукчулардан кончуг хамаарылгалыг» деп, Тыва Чазактың политика талазы-биле оралакчызы Елена Хардинова демдеглээн.

Ооң мурнунда аарыг кижиле харылзашкан таварылгада кызыгаарлаашкынга бажыңдан үнмейн олурар турган болза, ам ыңдыг эвес апарган.

«Класста азы бөлүктө уругларның 20 хуузу грипптен азы ковидтен аараан таварылгада ол классты азы бөлүктү дистанциялыг өөредилге хевиринче шилчидерин ук организацияның администрациязы шийтпирлээр. Сөөлгү чеди хонукта ковид чүгээртеп турар» – деп, республиканың кол санитар эмчизи Людмила Салчак медеглээн.

Халдавырлыг ковид аарыг республикага дөрт неделя дургузунда чүгле кедереп турган болза, а ам солгарап эгелээни бо. Оон аңгыда, февраль 15-тен эгелеп поликлиникалар болгаш өске-даа албан черлери ажилдап, чонну хүлээп эгелээр.

Чүглө бирги класстың өөреникчилери ээлчеглиг дыштанылгада.

Өөредилге болгаш ажил-хожул эгелээрге, маскаларны кедип, дистанцияны сагып, санитарлыг чурумну хажытпазын Росхереглелхайгаарал сагындырып тур.

Айдың ОНДАР
белеткээн.

НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕДЕР

Арга-дуржулгалыг аудитор сүмелекчи

Арга-дуржулгалыг бухгалтер Мерген Сат бодунун мергежилинге даянып, Хову-Аксы суурда хуу аудитор конторазы ажыдып алган.

Чаңгыс чер-чурттугларынга үндүрүлгө, янзы-бүрү санаашкыннар талазы-биле сүмө бээр, бухгалтер отчет, учедун хынап, аудиторнун ачы-дузазын чедирер.

Мерген Сат Чеди-Хөл кожунун Пенсия фондузунун эргелелинге он ажыг чыл ажилдаан. Назы-четпээн уругларын азырап өстүрүп турар өг-бүлениң, ылаңгыя ада кижиниң харысалгазын кончуг эки билер. Ынчангаш 2021 чылда «Социал керээ» деп программага киржип, хуу аудитор ажил дугайында төлевилелди кылган. Ооң күзели бүткен. Аудиторнун хуу ажил-херээн ажыдып алырынга күрүнө 250 муң рубль берген.

Күрүнениң дузаламчы акша-хөреңгизинге ол компьютер болгаш өске-даа техниктиг дериг-херекселдерни садып алган. Аудитор ажилды чорударынга, тускай камгаладыг «Контур.Экстерн», «Налоговый представитель Плюс», «КриптоПро CSP» программаларны ажылгаар эргени болгаш аңгы сертификатты алган.

– «Бай-Эл» деп садыг иштинде өрээл хөлезилеп алдым. Пенсия фонду-



Аудитор Мерген Сат.

зунун, үндүрүг албанының, янзы-бүрү кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдерниң тускай «Контур.Экстерн» харылзаазы-биле ажилдаар мен. Отчеттар дужаарынга дузалажыр мен.

Үндүрүлгө талазы-биле сүмелер берип, документилер хоолгалап, скайнерге тырттырып, саазынга парлап үндүрүп берип турар мен. Ачы-дуза чедирери-биле организастаан ажилым чонга ажыктыг болганы өөрүнчүг-дүр – деп, Мерген Сат чугаалаан.

Хайыраканда чаа дазылга бажыңы

Улуг назылыг улуска амыдырал-чуртталгазын экижидип, таарымчалыг байдалды тургузар угланышкынныг тудуг төлевилелинге 200 млн рубль инвестиция кириген. Ооң 63 хуузу азы 119 млн рубльди шиңгээткен.

«Улуг салгал» регионалдыг программаны «Демография» национал төлевилелдин шугуму-биле боттандырып, Каа-Хем биле Улуг-Хем кожунда кырганнар болгаш инвалид улусту ажаап-тежээр дазылга бажыңнарынга чаа корпусарны кылган. Хайыракан суурда дазылга бажыңыга немей сезен кижиле чурттап болур ийи чаа оран-саваның тудуу адакталган.

– Тудуг объектинин белеткел ажилдары, түр үеде чурттаар бажыңнар тудуу, крышазын кылыры, чылыглары, соңга-

хаалга салыры, чылыг болгаш электри хандырылганы, вентиляция, канализация четкизи кылдыганы. Иштиги ханаларын болгаш дээвирилдерин малгаштап чугайлаар ажилдарны ам кылып тур бис. Девискээрин аштап, бок-сагын үндүрер ажилдар база бар – деп, Андрей Суван дазылга бажыңының директору тайылбырлаан.

Социал объектинин тудуун неделя санында хынап турар. Февраль эгезинде тудуг ажилдарының 63,34 хуузу кылдыганы деп түңнээн.

Чаа дазылга бажыңын амгы үениң санитарлыг болгаш өртке удур негелдеринге дүүштүр кылып турар.

Тывага 2022 чылда оон-даа өске социал албан черлеринге капиталдыг септелгелер кылыр дээрзин республиканың Күш-ажыл яамызы дыңнадып турар.

Рада ДЕМЧИК
белеткээн.

ХӨМҮР-ДАШ: кымыскайк ышкаш болуулуңар

Тываның казымал байлактарының курлавыры Россия Федерациязының өнчүзүнге хамааржыр деп чүүлү республиканың чурттакчыларының чамдыызы билбес. Ынчанга олар республиканың казымал байлаан Россияның өске регионнарындан компаниялар, харын-даа мырыңай кыдаттар казып алырын Тываның Чазаа чүге чөпшээрер турарыл дээн ышкаш айтырыгларны бо-ла доюлдуруп кээрлер. Казымал байлактар федералдыг өнчү болганда, оларга хамааржыр айтырыглар федералдыг төптүң башкарылгасында. Ооң өрттөн база федералдыг хоойлу-дүрүм ёзугаар федералдыг органнар доктаадып тургузар кылдыр хүлээп алдынган.

Россия Федерациязының Президентинин 1993 чылдың июнь 21-де үндүргени №934 “Хөмүр-даш үлетпүрүндө байдалды турумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында” чарлыгы ёзугаар хөмүр-даш өрттөн хостуг салыпкан, рынок өртектиг. Ону күрүнениң талазындан өйлээринин тодаргай чуруму ажилдап кылдынмаан. Чогум-на бо чылдагааннар-биле хөмүр-даш өрттөн дыка аартаан. Сибириниң чамдык регионнарында чурттакчы чон кыжын одаар хөмүр-даш садып алыр арга чогундан амгы үеде доңуп турарлар. Кемерово областа инвалид эр кижжи бажыңыга доңуп өлгөн, чүге дээрге айда 8 муң рубль пенсиязы одаар чүүл садып алырынга чедишпес болган деп медээ массалыг информация чепсектеринде тараан.

Алтай крайының Локтев районунун чурттакчы чонун хөмүр-даш-биле өй-шаанда хандырбаанынга, чамдык суурларның чурттакчылары арга-езимден ыяшты чөпшээрел чокка кезип ап, элээн улуг бажыңарны чыгыдыр одап, аңаа чыгылып чынып турарынга тус черниң даргаларын буруудадып, оларга хамаарыштыр истелге херээн безин оттурган.

Республиканың чурттакчы чонун хөмүр-даш-биле хандыраар, ооң өрттөн чиигедир талазы-биле хемчеглерни Тываның удуртулгасы баш бурунгаар ап чорутканындан бистиинде байдал бо кыжын өршээлдиг деп болур. Ындыг хемчеглерниң бирээзи – чурттакчы чонга садар хөмүр-даш өрттөн чиигедирин регионун удуртулгасы чедип алганы. Республиканың Чазааның хөмүр-даш өрттөн чиигедир дээн шиитпиринге “Тыва даг-руда компаниязы” кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдин удуртулгасы чүү хире күштүг удурланганын чон билер. Тыва даг-руда компаниязы судка хомудал кирирге, Тыва Республиканың Дээди суду ооң талазынче чайгылчак болганы тус черниң чурттакчы чонун кайгаткан. Дээди судтун шиитпиринге хамаарыштыр Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг: “Бодумнун чаңгыс чер-чурттугларымың эрге-ажыын камгалап турар мен” – деп чугаалап, хөмүр-даш өрттөн 1 тоннада 2220,1 рубль болур дээш, улаштыр туржун дыңнаткан. Бодунун ол аазаашкынын херек кырында күүсеткен-даа. Ону тыва улус “Сөглээн сөс – керткен ыяш” дээр.

Хөмүр-даш федералдыг өнчүге хамааржыр болганда, ооң өрттөн чиигедири Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгга чүү хире кадыг-берге демисел болганын, ам-даа уламчылап келгенин карактыг кижилер көрүп, кулактыг кижилер дыңнап турар.

Хөмүр-даш рыногунда республикада тергидекчи Тыва даг-руда компаниязындан хамаарышпас болуру-биле республиканың бодунун хөмүр-даш бүдүрүлгезин тургузарының дугайында бодалдарын республиканың удуртулгасы элээн каш чылдар дургузунда илередип

келген. Ак-Талда хөмүр-даш тывыжынга уургайны ажыдып болурунун дугайында чугаа-даа чоруп турган.

Россияның эртемнер академиязының Сибирь салбырының Хөмүр-даш институтунун эртем ажылдакчызы М.В. Писаренконун “Горная промышленность” журналга 2012 чылда үнген материалы-биле алырга, Тываның девискээринде геологтарның шинчилеп тыпканы 11 хөмүр-даш тывыштары бар. Онгажа, Ак-Тал, Арыг-Үзүү, Чаңгыс-Хадың, Сесерлиг хөмүр-даш тывыштары дээш оон-даа өске. Оларның аразындан Ак-Талдың Өдегелдейде база Онгажада хөмүр-даш тывыштары элээн ханы шинчилеттинген. Республиканың бодунун хөмүр-даш бүдүрүлгезин тургузар талазы-биле херек кырында кандыг хемчеглерни Тываның Чазаа ап чорудуп турарын, оларның бүдөр база бүтпезинин дугайында чонга республиканың удуртулгасы дыңнадыр үе келир. Чаа хөмүр-даш уургайын ажыдарынга кончуг хөй акша-хөреңги херек дээрзи база билдингир-ле болгай.

Тываның девискээринде геологтарның шинчилеп тыпканы 11 хөмүр-даш тывыштары бар. Онгажа, Ак-Тал, Арыг-Үзүү, Чаңгыс-Хадың, Сесерлиг хөмүр-даш тывыштары дээш оон-даа өске. Оларның аразындан Ак-Талдың Өдегелдейде база Онгажада хөмүр-даш тывыштары элээн ханы шинчилеттинген.

Тыва даг-руда компаниязының республикада хөмүр-даш рыногунга тергиделчин чавырылдырының, одаар чүүлүн өрттөн чиигедиринин, Тываның бодунун хөмүр-даш уургайын ажыдарының дугайында чугааны чорудуп тура, одаар чүүл-биле чурттакчы чонну хандыраарынга идиглиг боор хемчеглерни база Чазак планнап турган болгай.

Каа-Хем уургайындан хөмүр-дашты сөөртүп эккеп алырынга, шыгжаарынга, чурттакчы чонга садары база өске-даа чарыгдалдарга одаар чүүл складтарының карылгаларын дуглаар шиитпир хүлээп алдынганын Тываның Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерт дыңнадып турган. Кызыл хоорайга болгаш кожууннарда хөмүр-даш складтарын бүгү дериг-херексели-биле дерип тургузар, доктааткан өртектөр-биле чонга хөмүр-дашты садарының айтырыын эрге-чагырганың аңгы-аңгы деңгелдеринге совет үеден бээр чугаалажып келген. Орус улустун үлегер домаанда ышкаш, “Шанак ол-ла черинде турбушаан”.

СКЛАДТА БОЛГАШ КУДУМЧУДА...

Одаар чүүл складтарын тургузуп каарга-ла, элээн үе эртерге хагдынгылап каары чажыт эвес-ле болгай. Ооң чамдык чылдагааннары: хереклекчилерниң чагыгларын дүрген күүседип шыдавазы, ажилдакчыларының “адааның аары”, ийи-үш катап чүдүрүп, дүжүрүп



каапкан хөмүр-даштын шынары хоюг “элезин” апаары дээш оон-даа өске. Одаар чүүл складтарындан-даа, кудумчуларда-даа “сайгарлыкчылардан”-даа садып алган хөмүр-даштын өрттөн шоолуг-ла ылгалдыг эвес деп бижи-мелдер социал четкилерде бар. Кызыл хоорайда одаар чүүл складтарында 1 тонна хөмүр-даштын өрттөн 2 507 рубль деп чарлаан болза, Энергетиктер 6А адреске складта 2 750 рубльге садып турарын, бажыңыга чедирип бергени дээш 550 рубль алганын ТР-ниң Чазааның вконтактыда арынынга Сай-Суу Ооржак бижээн. Ниитизи-биле 3 300 рубль-дир. Бир эвес ылап-ла ындыг чүве болза, складтардан болгаш кудумчуларда машиналардан садып турар хөмүр-даштын өрттөн барык деңдир. Республиканың иштинге хөмүр-дашты сайгарарының өрттөн чурттакчы чоннун хереглели тодарады берген деп болур-дур. Айтырыг чүгле хөмүр-даш складтарының ажилдакчыларының ак сеткилдиг, шалыпкын сайгарлып ажилдаарының дугайында-ла-дыр.

Одаар чүүл складтарын тургузар күзелдиг сайгарлыкчыларның конкурсузун чорударын республиканың Экономика яамызы 2021 чылда чарлаан. Деңзи болгаш складтарның өске-даа дериг-херекселиниң өрттөн чартыын дуглап

склад хөмүр-дашты садып алырының дугуржулгасын Тыва даг-руда компаниязы-биле чарбаанын дыңнадыгда демдеглээн. Хууда кижилерге өртектөр-биле эвес, а юридиктиг эрге-байдалдыг бүдүрүлгелерге өртектөр-биле одаар чүүл складтары хөмүр-дашты садып алзын деп айтырыгны Тыва даг-руда компаниязы көдүреринге белеткенип турарының им-демдээ бо дыңнадыгда бар. Чүге дээрге одаар чүүл складтарының хоойлу ёзугаар эрге-байдалы канчап-даа хууда кижжи эвес-ле болгай! Бир эвес даг-руда компаниязы суд дамчыштыр азы кандыг-ла-бир юридиктиг арга-биле бо сорулганын чедип аптар болза, одаар чүүл складтарының байдалы бергедей берип болур-дур.

Хөмүр-дашты чайын баш бурунгаар садып курлавырлап алыр чаңчыл тус черниң чурттакчы чонунун хөй кезинде чогу билдингир-ле болгай. Аңаа бадыткал – Каа-Хем хөмүр-даш уургайындан хөмүр-даш садып алыр дээн машина-балгаттыг кижилерниң ында кышкы хүннерде сыңмарлажып турары.

Орус чогаалчы Иван Крыловтун “Инээлик биле Кымыскай” деп баснязында Инээлик ышкаш, чайны өттүр сагыш амыр ямбылангаш, ажыг кыш дүжүп кээр, одаар чүүл садып алыр деп девидеп үнер кижилер бистиң аравыста эвээш эвес болгай. Ынчанга одаар чүүлду чурттакчылар баш бурунгаар садып, сөөртүп алыр, кышкы үеде Каа-Хем биле Чадаана хөмүр-даш уургайларынга амгы үеде ышкаш сыңмарлажыр чоруун болдурбас талазы-биле тайылбыр болгаш организастыг ажилды чорудары чугула апарган хире-дир. Бо ажилды суму чагыргалары, оларның социал камгалап ажилдакчылары колдады чорудар ужурулуг. Чижек санаашкыннар-биле алырга, бажыңны кыштадыр чылыдыр одаарынга 5 тоннадан хөй эвес хөмүр-даш херек. Ону садып, сөөртүп алырынга херек акшаны бүдүн чыл дургузунда чыып ап болур. Амыдырал-чуртталганы чедимес-даа болза, кызымак өг-бүлелер ол хире акшаны чыып, одаар чүүлду чылдың чылыг үезинде-ле садып ап турар. “Социал хөмүр-даш” төлевилелдин киржикчилери өг-бүлелер төлевилел ёзугаар алган одаар чүүлүнге немей хөмүр-дашты кышка удур садып алырын организастаары чугула.

Хууда кижилерге өртектөр-биле эвес, а юридиктиг эрге-байдалдыг бүдүрүлгелерге өртектөр-биле одаар чүүл складтары хөмүр-дашты садып алзын деп айтырыгны Тыва даг-руда компаниязы көдүреринге белеткенип турарының им-демдээ бо дыңнадыгда бар.

ИНЭЭЛИК ЫШКАШ БОЛБААЛЫҢАР

Республиканың чурттакчы чонунга хөмүр-даш чүдүрүп четтикпейн турарынга хомудалдар-биле холбаштыр Тыва даг-руда компаниязы дыңнадыгны кылган. Хууда кижилерге 1 тоннада 2220,1 рубль өртектөр-биле Кызыл хоорайда болгаш кожууннарда одаар чүүл складтары хөмүр-дашты Каа-Хем уургайындан садып ап турарын, чаңгыс-даа

Тываның удуртулгасы хөмүр-даш өрттөн чиигедир, чурттакчы чонну одаар чүүл-биле хандыраар дээш, кончуг кызымак ажилдап турда, басняда чайны өттүр хөглөп чайлаан Инээлик ышкаш болбаалыңар. Кышкы соок үеде одаар чүүлду (эң ылаңгыя хөмүр-дашты) баш бурунгаар четчири-биле садып курлавырлап алыр дээш, өг-бүлө, кижжи бүрүзү ол-ла басняда Кымыскай ышкаш шимчээлиңер.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.



М. Б. Кенин-Лопсан.

Республиканың Чазаа Монгуш Бороховичиниң өг-бүлезинге деткимчени көргүзүп, сөөлгү оруунче үдээринге дузалашкан. Тываның Баштыңының даалгазы-биле орнукушудулганы организастаар Чазак комиссиясын тургускан турган.

Тываның эртемниң болгаш культуразының шылгараңгай ажилдакчызы Монгуш Борохович Кенин-Лопсанны сөөлгү оруунче үдеп байырлажыр езулалга ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыг, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа, Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институтунун директору Вячеслав Март-оол, Тыва Республиканың хамнар ниитилелиниң төлээлери дээш ооң салым-чаяанының өске-даа мөгейикчилери келгеш, башкының дугайында чылыг-чымчак сактышкыннарны чугаалап, сөөлгү оруунче үдешкен.

ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыг:

— Башкыга болганчок-ла ужуражып баар, аажок ажыт-чажыт чок чугаалажып, хөөрежир чораан бис. Мээң ачам база Хөндөргейге төрүттүнген боорга, чеде бээримге-ле, мени чаңгыс чер-чурттуум келген дээш аажок өөрүүр кижиге. Ажыл-агыйымга-даа, амы-хууда-даа ажил-херектеримге сүмелерин кадар. Ооң меңээ берген сүмелери шынныг болганындан кезээде эки түңнелдерге эккеп чораан. Боду бистиң аравыстан чорупкан-даа болза, ооң кылган ажылы салгалдан салгалче дамчып артып калыр. Ооң чоок улузунга, уругларынга ханы кажыыдалымны база катап илередип тур мен.

ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа:

— Хүндүлүг, чаңгыс чер-чурттууларым, хүндүлүг Монгуш Бороховичиниң уруглары, чоок кижилери, мөгейикчилери, бөгүн тыва чон канчаар-даа аажок улуг кажыыдалга таварышкан-дыр бис. Хүндүлүг башкының чоок кижилеринге парламентиниң мурнундан кажыыдалывысты илередирин чөпшээрер көрүңер. Бөгүн алдарлыг киживисти, эртемдениисти, чогаалчывысты, буянын башкывысты, дагдыныкчывысты сөөлгү орукче үдеп тур бис. Ужуражып чеде бээрге, «Ажыл-агыйыңарны кыдыындан хайгаарап олар мен. Силер төлөптүг ажилдап тур силер» — дээш, кижиге ажыктыг арга-сүмелерин бээр кижиге.

Тываның эртем-шинчилел институтунун директору Вячеслав Март-оол:

— Чаңгыс чер-чурттууларым база башкывыстың чоок кижилери, республиканың эртемденнер ниитилелиниң өмүнээзинден кажыыдалывысты илередип тур бис. Тываның төлөптүг оглун, тыва эртемниң кол өзүзү чидирип алдывыс. Солун чүве болза, кажан ол төрүттүнүп турда, тыва күрүнө тургустунгандан бээр чаа-ла дөрт харлыг тургандыр. Тыва Арат Республиканың кончук сайзыралының үезинде төрүттүнген болгаш бүгү чуртталгазын аңаа өргээн. Монгуш Борохович кижиге бүрүзү-биле найыралдыг чораан. Мээң ада-иём-би-

Тываның ховар кижизин сөөлгү орукче үдээн

Февраль 12-де Кызыл хоорайның Улусчу чогаадылга бажыңыга шылгараңгай эртемден, төөгү эртемнериниң доктору, Тываның улустуң чогаалчызы, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы Монгуш Кенин-Лопсан-биле чарлышкынның езулалы болуп эрткен.



ТР-ниң Баштыңы В. Ховалыг.

ле база өңнүктөр чүве. Эскерген чүвем болза, ынчангы үениң культура ажилдакчылары, эртем ажилдакчылары аажок эп-найыралдыг чорааннар. Оларның аразындан кижиге бүрүзү бодунуң чогаатканы шүлүүн чугаалап, ырлап-даа болур. М.Борохович 400 ажыг эртем ажилдарын арттырган. Башкының биске арттырган ажилдары дыка хөй. Ону бүрүнү-биле санап четпес. Тыва хамнаашкынны шинчилээн ажылы ону делегейге билдингир кижиге кылыпкан. Даштыкыже үнген каш-ла санныг эртемденнериниң бирээзи. Ол дыка хөй даштыкы чурттарның чалалгазы-биле делегейниң улуг хоорайларына барып хамнаашкынга хамаарышкан темаларга лекцияларны номчуп чораан.

Бодум хуумда башкыга чүгле ужуражып эвес, а харын-даа ооң-биле кады ажилдап чораанымга чоргаарланыр мен. Совет үеде Александр Солженицынны Россияның арын-нүүрү деп адап турган

болза, а Монгуш Борохович Кенин-Лопсанны тыва чоннуң арын-нүүрү деп адап болур деп бодаар мен.

— Улуг өгбевис бистиң кожуунуң Хөндөргейге төрүттүнген кижиге болгай. Чаңгыс чер-чурттуууска чоргаарланып чоруур бис. Төрээн черинге болгаш төрөл чонунга ынакшылын кылган ажилдары-биле бадыткап чораан улуг өгбевиске мөгейип чоруур бис — деп, Чөөн-Хемчик кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Доржу Монгуш база чугаалаан.

Монгуш Борохович Кенин-Лопсан-биле сөөлгү катап байырлажыр хүнде ооң мөгейикчилери Улусчу чогаадылга бажыңыга даң бажындан эгелээш, үндүргүжеге чедир үзүк-соксаал чок кээп турган.

Тываның эртемниң болгаш культуразының шылгараңгай ажилдакчызындан чарлыры тыва чонга улуг согуз болган.

Айдың ОНДАР.
Виталий ШАЙФУЛИННИҢ
тырттырган чуруктары.



Езулал үезинде.



"Дүңгүр" хамнар ниитилелиниң кежигүннери.

КАЖЫЫДАЛ СӨЗҮ

Тыва чон, тыва эртем эгиттинмес улуг чидиригге таварыштывыс. 97 харлап чорааш, тыва чечен чогаалдың болгаш тыва гуманитарлыг эртемниң өгбө баштыңы — Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы, төөгү эртемнериниң доктору Монгуш Борохович Кенин-Лопсан чырык эртемчейден чарлып, таалап болду. Ховар салым-чаяанныг киживисти чидирдивис. Эрткен чүс чылда тыва чоннуң эргилделиг төөгүлүг оруунга М.Б. Кенин-Лопсанның амыдырал-чуртталгазы, чогаадыкчы ажил-ижиге чонунга чоргааранчыг, салгалдарга үлегерлиг, сагыш-сеткил байлаанга канчаар-даа аажок үнелиг болган.

Монгуш Бороховичиниң хөй чылдарда тыва чогаалга болгаш эртемге ажил-чорудулгазы кайгамчык хөй талалыг: чечен чогаалда — шүлүкчү, романист, очулдурукчу, редактор, чогаал шинчилекчизи; эртемде — аас чогаалының чыыкчызы, фольклорист, чурт-шинчилелин чорудуп келген база музей ажылын сайзырадып ажилдаан этнограф, төөгүчү, тываларның хам чүдүлгезиниң шинчилекчизи... Чогаалчының, эртемденниң эгээртинмес өнчүзү — хөй-хөй чогаалдары, эртем-шинчилел ажилдары, музейде арттырган коллекциялары база аас-биле берген сургаалдары — чонунга хайырлаан өртек чок кежиге болгаш келир салгалдарга чагыы.

Хөй чылдарда эгин-кожа ажилдап келген ТГТШИ-ниң эртемденнери база бүгү коллективни тыва чон-биле бир дөмей чарлышкынның ажыг-шүжүүн үлежип, Монгуш Бороховичиниң

уругларынга, дөргүл-төрелинге база шупту сурукчуларынга: чогаалчыларга, эртемденнерге, музей ажилдакчыларынга, хамнар ниитилелдеринге — ханы кажыыдалывысты илередип тур бис.

М.Б. Кенин-Лопсанның арттырган чогаадыкчы өнчүзү тыва чонга уламчылап шинчилээр, амыдыралга боттандырар эгээртинмес байлак үндезин болуру чигзиниг чок. Улус-чоннун, чурттуң хөгжүлдезинге ооң кайы хире үнелиин медресеп билдиривис ам-даа мурнувуста. Улустуң чогаалчызы, Улуг эртемден, Башкы М.Б. Кенин-Лопсанның алдар-ады кезээ мөңгөдө уттундурбас, чүрөктеривиске мөңгө чула дег чырып чоруур.

ТГТШИ-ниң директору т.э.к. В.Д. Март-оол; оралакчылары т.э.д. Н.М. Моллеров, т.э.к. О.Ю. Иргит, т.э.к. О.Д. Натсак; чогаал шинчилекчилери ф.э.к. З.Б. Самдан, ф.э.к. У.А. Донгак, ТГТШИ-ниң Эртем архивиниң эргелекчизи В.С. Салчак, ф.э.к. Л.С. Мижит, ф.э.к. М.П. Татаринцева; аас чогаал шинчилекчилери ф.э.д. С.М. Орус-оол, ф.э.к. А.С. Донгак, п.э.к. М.Б. Кунгаа; төөгүчүлөр т.э.к. А.А. Самдан, т.э.к. С.Ч. Донгак, культура шинчилелиниң эртемденнери к.д. А.К. Кужугет, к.д. В.Ю. Сузукей, уран чүүл э.к. А.Д.-Б. Баранмаа; Ph.D. У.П. Бичелдей; дыл эртемденнери ф.э.к. К.-М.А. Симчит, ф.э.к. Н.Ч. Серээдар, ф.э.к. Б. Баярсайхан, ф.э.к. П.С. Серен б.ө.д.

2022 чылдың февраль 11.

КАДЫКШЫЛ

Тываның онкодиспансеринде
чаа ИВЛ аппаратадын салган

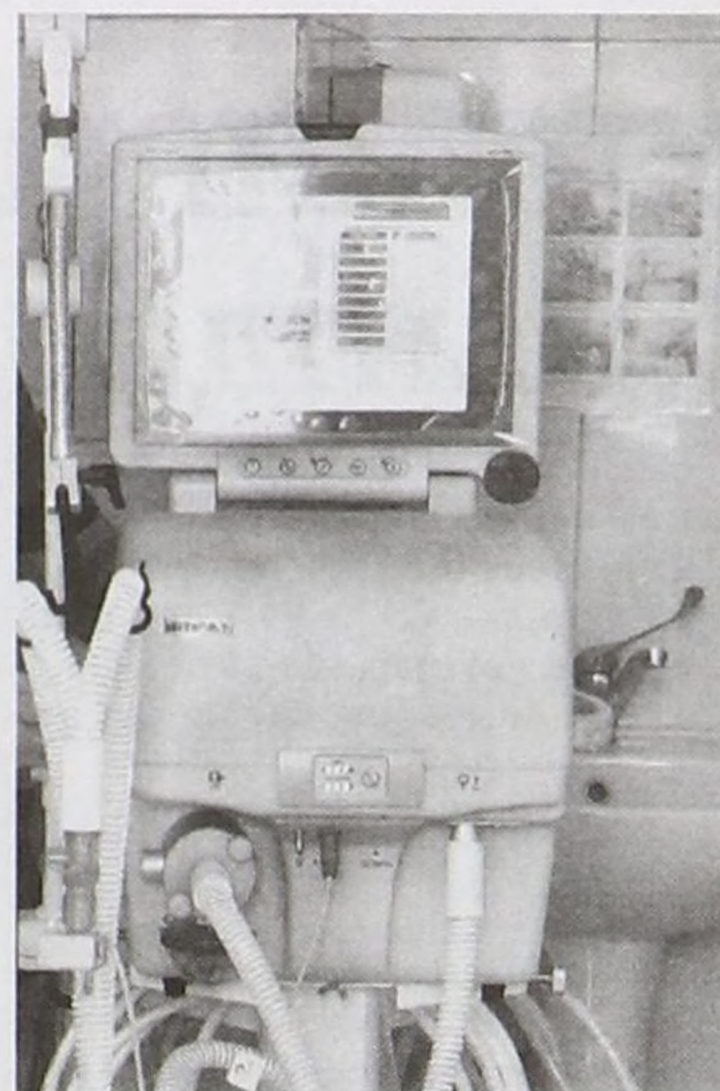
“Кадык камгалалы” национал төлевилел иштинде кирип турар “Ыжык аарыглары-биле демисел” федералдыг төлевилел-биле Республиканың онкодиспансерининг реанимация салбырында 1 сая рубль өртектиг өкпеже агаар хандырылгазын чорудар аппаратты салган.



Хеймер Монгуш республиканың онкодиспансерининг реанимация салбырының эргелекчизи.

Бо эмчининг чаа 9 режимниг дериг-херекселин улуг-даа, бичии-даа улуска делгеми-биле ажыглап болур.

— Бистиң диспансерге бо-ла 6-8 шак үргүлчүлүдиг кезишкinnerни чоруда бээр бис. Ынчан кезишкinner соонда аарыг



Өкпеже агаар хандырылгазын чорудар аппарат.

улустуң тыныжын үр үеде уламчылап болдуарынга мындыг аппарат кончуг чугула херек апаар чүве. Бо ИВЛ аппаратады берге байдалдыг аарыг улустуң тынын алырынга улуг рольду ойнаар — деп, реанимация салбырының эргелекчизи Хеймер Монгуш демдеглээн.

Республиканың онкодиспансеринге чылдың-на 500 чедир кезишкinnerни чорудуп турар. Чаа эмчи аппаратадын салган соонда, эмчилерниң ажылының шынары улам бедир дээрзи билдингир.

Бистиң корр.

Чуруктарны Кадык камгалал яамызының сайтызындан алган.

Тывада эмнелге
организациялары
аарыг кижилерни
план езугаар
хүлээп эгелээр

Республиканың кол санитар эмчизи Людмила Салчак, 2022 чылдың февраль 15-тен эгелеп эмнелге албан черлери чонну план езугаар хүлээп ап эгелээр саналды кириген. Чаа коронавирус халдавырындан аарыг чоруктуң саны хүн бүрүде эвээжеп эгелээни-биле ооң мурнунда хүлээп алган кызыгаарлат-тынган хемчеглерниң чамдыызын суларадып болурун чугаалаан.

Эмнелге организациялары-биле чергелештир, күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дуза көргүзөр хөй ажыл-чорудулгалыг төптөр база Чонну ажылга хаара тудар төптөр баш удур бижидилге-биле хамаатыларны хүлээп эгелеп болур. Ооң мурнунда эпидемиологтуг байдал хенертен баксырай бээрге, хамаатыларны хүлээп алырын 2022 чылдың апрель 1-ге чедир түр када соксаткан турган.

Республиканың кол санитар эмчизи кандыг байдалда МФЦ-лер бижиткен кижилерни хүлээп ап эгелээрин тодарткан. Хүлээп алышкында келген кижилерни баш бурунгаар бижиткени езугаар, ниити шөлдүң 50 хуузу хире долдуруп, хүлээр. МФЦ-же кирерде, чаа коронавирус халдавырынга удур тарыткан соонда, «Госуслугиден» алган QR-кодун азы сөөлгү чартык чылда аарып каапканын, ПЦР-тестизи анаа болгандан бээр 48 шак четпээнин шынзыдып көргүзөр. Шак-ла ындыг негелделерни Чонну ажылга хаара тудар төптөр сагыыр.

Дыка хөй күрүне ведомстволарының ажылын бо берге үеде түр соксаткан турган, а хамаатылар бот-хоргадап чурумун сагып, бажыңнарындан үнмейн, күрүне ачы-дузаларының чаңгыс аай порталы — gosuslugi.ru таварыштыр күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дузаларны долдуруп болурун Тываның Чурагайлыг хөгжүлдө яамызы сагындырган.

Январьның 7-ден февраль 13-ке чедир Тывада ковидтен 3351 киж аараан. А январьның 31-ден февраль 6-га чедир — 3708 киж.

Тыва Чазактын
парлалга албаны.

«Чедер» —
тос эртинениң
бирээзи

Тываның ат-сураглыг «Чедер» курорт бо чылын ажылдап эгелээр дээрзин республиканың Кадык камгалал яамызы дыңнадып турар.

Бойдустуң эм-дому сиңген «Чедер» хөл бо ХХI векте онзагай чараш чурумалдыг чер болур. Чүге дизе курортту катап тургузар талазы-биле улуг төлевилел республиканың 2025 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдээзининг бот-тускайлаң программасында кирген.

Хүннер, айлар шуужуп эртип-даа турза, тудуг ажылы черле соксаваан. «Чедер» курортунда улуг ажыл-үүлениң бүдүп турарын Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг көргөш, мынча дээн:

«Республиканың чонунуң «Чедер» курортунуң катап ажыттынарын кайы хире манап турарын билир мен. Ооң чаны-биле эрткен санымда-ла, барып четкеш, ажылдың шуудап турарын, өскерилгелер барын көрдүм. Эрги корпустарын септеп каан, алды корпус-ту тудупкан. Оруктары асфальтылыг. Электри четкизин кожуп каан. Бассейн белең. Даштыкы инженерлиг ажылдар кылдынган».

Чедер хөлдүң малгажы-даа, суу-даа хан-дамыр, нерв системазы, сөөк-даяк, сыңый, бестер, кеш аарыгларын эмнээр дээрзин эртем езугаар бадыткаан. Томскинин курортология болгаш физиотерапия талазы-биле эртем-шинчилел институту ооң эм шынарын шинчилээн.

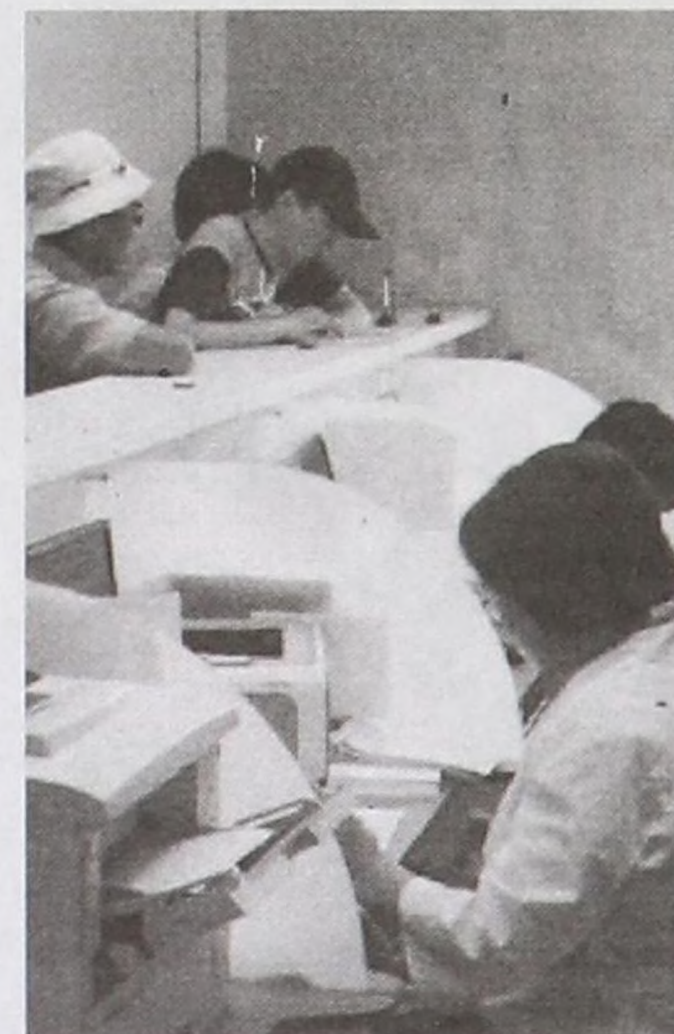
Р. ДЕМЧИК.



«Чедер» 1932 чылда ажылдап эгелээн.



«Чедер» 2021 чыл.



Архивтен чурук.

ИНТЕРВЬЮ

Эртем-билигнин таваа — уруглар садында

Ниитилелдин сайзыралы эртем болгаш өөредилгеден кончуг хамаарылгалыг. А эртем болгаш өөредилгениң дөзүндө уруглар садтары турар. Чаш уруг кижизидилгени бир-ле дугаарында өг-бүледен оон соонда уруглар садындан алыр. Чажындан уруглар садынга хаара туттунган турган уругга школага өөренири алызында барып эртем чедип алыр оруктун эгези болур.

Чежемейниң-даа улуг эртем чедип алган болза, уруглар садынга салым-чаяан, чол чок улус бичии уруглар-биле ажилдап шыдават. Чамдык кижизидикчи башкыларны көөрге, төрүмелинден башкы-даа дег, ажилынга бердинген, уругларга ынаа аажок болур. Бистиң аравыста база шак ыңдыг башкыларның бары өөрүнчүг. Ындыгларга Чөөн-Хемчик кожуунун Чадаана хоорайның «Хээлер» уруглар садынга 33 чыл дургузунда эргелекчилээш, ам-даа удуртукчунун берге ажилын кылып чоруур Ульяна Ховалыгы хамаарыштырып болур. Хей санныг күрүнө шаңналдарының эдилекчизи-биле кыска чугааны кылдым.

— Бодуңарны таныштырып көөр силер бе, Ульяна Шыыраповна?

— Төрүттүнген черим Чөөн-Хемчик кожуунун Бажың-Алаак сумузу. Сат Шыырап Тайбың-оолович биле Монгуш Мандарый Конзан-ооловнаның ортун кызы болуп, хей ажи-төлдүг малчын өг-бүлөгө төрүттүнген мен. Бичиимден ада-иёмге дузалажып, мал-маган кадарып, инек саап өзүп келдим.

— Кижизидикчи мергежилди канчап иилип алган силер?

— Бичиимде, билип кээримге-ле, башкы болуксаар кижизидикчи чордум. Ынчангаш баштай башкы училищезин, оон Тываның күрүнө университетин доостум. Чадаана хоорайның «Чечена» уруглар садының кижизидикчи башкызы болуп, ажилчын базымымны эгелзэн мен.

— Кады ажилдап чоруур коллективтер дугайында чугаалап бээр силер бе?

— 1989 чылда дыка аныяк турган үемден бо хүнге чедир уруглар садында ажилдап чоруур мен. Уруглар садтарының чедишпезинден-не боор, бир организацияның ээн кагдыгын тудуун септээш, уруглар сады кылдыр кылыр доктаалды үндүргөш, эргелекчи кылдыр

томуулаан документини меңээ ынчан таныштырган чүве.

1989-1991 чылдарда бүдүн чуртка хоозурал болгаш эвилелдешкен чурттар буурап дүшкен үелер турган. Акшашалың ай айы-биле үнмөс. Шалыңга ваучер-даа ап турган үелер турду. Ынчан тура-соруум бедик, даанган ажил-ишти доозар деп сорулга күштүг турган. Оон бээр бо хүнге чедир ук уруглар садын хей-хей чаштар доозуп үнгөн. Ол үеде уруглар садынга кээп турган чаштар амгы үеде садта кээп турар чаштарның ада-иелери азы садтың ажилдакчылары болуп чорууру өөрүнчүг.

Коллективте ус-шевер, эрес-кежээ, тывынгыр ажилчыннар: Амир Кара-Сал, Валерий Күжүгет, Кайгал Кара-Сал, Вячеслав Ховалыг олар-дыр. 2010-2011 чылда оларның дузасы-биле «Улусчу тудугну» эвилелдеп, ада-иелер болгаш коллектив демнежип тургаш, немей бир бөлүк турар өрээлди болгаш күш-культура залын туткан. Чаштарга таарымчалыг байдалды тургусканнар.

Ол үеде телефон турбаан. Ынчангаш кудумчуга ажи-төл эп-найыралдыг янзы-бүрү оюннарны ойнап, бот-боттарының аажы-чаңын билчип алыр чораан. Оларны кудумчудан бажыңнарынче кири кыйгырып алыры ада-иеге берге турган. Амгы үениң ажи-төлүнүн кудумчуге үнери эвээш, хей үезин социал четкилерге, телефоннарже үндүрүп турар. Ынчангы биле амгы уругларны черле канчап-даа деңнеп болбас. Олар ийи аңгы үениң кижилери-дир. Ында кымның-даа буруузу чок.

Амгы үеде ажилдап чоруур башкылар: коллективте дээди категорияның 2 база 1-ги категорияның 5 башкызы бар. РФ-тин өөредилгезинин тергенини медальдың эдилекчилери 2 башкы болгаш Тыва Республиканың өөредилге яамызының хүндүлел бижиктеринин эдилекчилери 3 кижизидикчи башкызы болуп, тус черинин шаңналдарының эдилекчилери 4 кижизидикчи башкызы бар.

Саяна Ондар, Чойганмаа Сат, Надежда Куулар, Аянмаа Куулар, Чойган Ондар, Аржаана Күжүгет, Олча Монгуш дээш база өскелер-даа национал төлөвилелдерге киржи, эки үре-түннелдиг ажилдап чоруур.

2020-2021 чылдарда Россия Федерациязының өөредилге яамызының грантыларынга киришкеш, тирилзэн. Грант алыр аас-кежиктиг болган башкылар коллективин үнелеп, мактаар мен. Ажи-төлдүг өг-бүлелерге методиктиг, психологтуг болгаш логопедтиг дузаны 2020-2021 чылдарның дургузунда чедирген бис. Кожу чыдар Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчиктин суурлары, Улуг-Хемнин Арыг-Үзүү болгаш малчын өг-бүлелерге үнүүшкүннерни кылып, өөредилгиге ачы-дузаны чедирдивис.

— Силерниң бодалыңар-биле кижизидикчи башкының ажилыңа эң-не берге чүүлдер...

— Амгы үеде эң-не берге чүве болза, бичии чаштарның дыл-домаа орус дылга чугааланып үнүп кээп турары. Оон салдары, амгы шагның телефоннарын аныяк ада-иелер хей-биле ажыглап, ажи-төлүндө тутсуп турарында. Өг-бүлөгө чаш уруг-дарыы-биле аразында эвээш чугаалажып, телефон, телевизорга үезин чарыдап турары.

— Уруглар кижизидилгезинге хамаарыштыр ада-иелерге кандыг сүмелер берип болур силер?

— Ада-иелер амгы үеде уруглар-биле хей чугаалажып, тоолдажып, тоолдарның маадырлары кандыг кижилерил деп сайгарып, кижизидери чугула. Ынчангаш кижизидикчи башкыларны хүндүлээр, ону өске багай сөстөр-биле холувас, чугаалаарда, эвилел-ээлдек, чараш, уран-чечен сөстөрни ажыглаар. Бодунун төрзүн дылын шын бижип, чугаалап өөредири чугула.



Ульяна Ховалыг.

— Кижизидилгеге хамаарыштыр ада-иелер кандыг частырыгларны хей кылып турар деп бодаар силер?

— Ада-иелер уруглар сады болгаш школа-биле сырый харылзааны тудуп, ажи-төлүнүн чуртталгазынга сонугалдыг болуру чугула.

— Тыва дылга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер? «Тыва дыл чаштарга» деп төлөвилел силерниң уруглар садында ажилдап турар боор аа?

— Ноябрь 1-ниң хүнүн Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаан. Республиканың Национал школа хөгжүдөр институтунун башкызы Лидия Ооржактың «Төрзүн Тывам» деп школа назыны четпзэн уругларга тургусканы программазынга үндезилеп, кижизидикчи башкыларга дузаламчы номчугашты бистиң коллектив үндүргөн.

2019 чылда «Тергил тыва дыл кабинети» деп республика чергелиг мөөрейге киришкеш, 132 муң акша шаңналын республиканың өөредилге яамызындан алгаш, амгы үениң өөредилге негелдизинге дүгжүп турар интерактивтиг самбыра болгаш өске-даа өртөктүг белектер-биле шаңнаткан бис. Бистиң ажилымысты бедик үнелээнинге өөредилге яамызынга болгаш Национал школа сайзырадыр институттун удуртукчынга мөөгөр-дир бис.

— Сөөлгү үеде солун-сеткүүлдерге, радио, телевидениеге-даа «Шаанда ажи-төл ыңдыг эвес боор чүве» дээн ышкаш чугааларны бо-ла дыңнаар бис. Силерниң бодалыңар-биле ол ыңдыг бе?

— Үениң дүрген хөгжүп турары-биле уругларның чаа чүүлдү угаадып, шигээди алыры дыка дүрген апарган. Шаанда кижизидилге өг-бүледен кончуг хамааржыр турган. Ол үеде телефон турбаан. Ынчангаш кудумчуга ажи-төл эп-найыралдыг янзы-бүрү оюннарны ойнап, бот-боттарының аажы-чаңын билчип алыр чораан. Оларны кудумчудан бажыңнарынче кири кыйгырып алыры ада-иеге берге турган. Амгы үениң ажи-төлүнүн кудумчуге үнери эвээш, хей үезин социал четкилерге, телефоннарже үндүрүп турар. Ынчангы биле амгы уругларны черле канчап-даа деңнеп болбас. Олар ийи аңгы үениң кижилери-дир. Ында кымның-даа буруузу чок.

— Чаш уругнуң чуртталгазынга уруглар садының ужу-дузаның дугайында чугаалап бериңерем, Ульяна Шыыраповна.

— Уругларны чугаа культуразынга кижизидип, дыл-домаан сайзырадып өөредиринин кол кезээ — уругларның назы-хар аайы-биле кичээлдеринде. Ада-иелер-биле демнежип ажилдаарга, эптиг болуп турар. Бодунун үе-череги-биле аралажып, чугаалажып өөренир. Хей улус аразында бодун канчаар шын алдынарын чаш кижизидип уруглар садынга билип алыр. Уруглар садында барып, федералдыг программаны эрткен уругларга школага өөренип эгелзери чиик болур. Эртем-билигнин таваа — уруглар садында.

Айдың ОНДАР
чугаалашкан.

Чуруктарны маадырның
архивинден алган.



Чадаана хоорайның «Хээлер» уруглар садының коллективи.

КУЛЬТУРА



2022 ч. январь. Москваның Кызыл шөлде төп шивизиниң чанында Тываның Чазааның Тимур Дулуш аттыг үрер хөгжүм оркестри.

Маадыр хөгжүмчүлөр

Тываның Чазааның Тимур Дулуш аттыг үрер хөгжүм оркестрин Валерий Халилов аттыг II дугаар делегей чергелиг фестивалдык түңнел концертинге "Маадыр хөгжүмчүлөр" деп үнелеп чарлааны, көрүкчүлөрни кайгаткан. Киржикчилер аразындан эң ырак черден келген болгаш, аңгы-аңгы оюн-көргүзүлгелерге беш аңгы программаны (Ярославльга, Костромага, Москвага үш аңгы шөлдерге) оркестр күүседип, бараалгаткан.

Фестивалдык киржикчилери: Дэвид Джонстон – делегей чергелиг волынкалар болгаш барабаннар оркестриниң тургузукчузу, Россияның Санкт-Петербург хоорайдан мыйыс (роговой) үрер хөгжүм оркестри, Свято-Данилов хүрээзиниң хөйүнүң ырызы (хор), Кремльдин күрүнениң үрер хөгжүм оркестри, Кубаның күрүнениң үрер хөгжүм оркестри, Москваның волынкылар оркестри, "Bel Suono" деп делегейде билдингир үш пианист бөлүү, "Бис band" деп бичии уругларның үрер хөгжүм оркестри, Нижегородск областан «Васильев Грив» барабанщиктер шоузу, Москваның синодалдык хөйүнүң ырызы (хор), Н.А. Римский-Корсаков аттыг үлгерлиг ВМФ (Шериг далай флотунун) үрер хөгжүм оркестри (Санкт-Петербург), Россияның улустун артизи Александр Розенбаум болгаш Тываның Чазааның Тимур Дулуш аттыг үрер хөгжүм оркестри.

Фестиваль Россияның 42 хоорайларына база иштики-даштыкы чурттарга болуп эрткен. Аңаа 100 ажыг янзы-бүрү коллективтер киришкенер.

Бистиң оркестри тускай кылдыр чарлап, үнелеп турарын тургузукчу Тимур Дулуш база Валерий Халилов дыңнаан, көргөн болза, кайы хире өөрүп, чоргаарланырлар ийик! Ынчалза-даа олар бисти кырындан хайгаарап, дузалажып турар деп чүвени эскерип билип турар бис. Олар кайызы-даа дириг тургаш, бистиң оркестрини Кызыл шөлге делегейниң шилиттинген, шылгараңгай оркестрлери-биле бодунуң көргүзүүн көргүскен болза деп, күзеп чорааннар. Оларның ол күзели ийи удаа боттанган. Бир дугаарында, 2019

чылда Кызыл шөлдүң манежинге аъттыг оркестр, ийи дугаарында, 2022 чылда дошка хөгжүмнү конькилерлиг күүсеткен.

Бистиң оркестр Валерий Халилов-биле 2013 чылдан тура таныжар. Ол оркестрге адавыс ышкаш дузалап, ээ көрнүп чораан. Тимур Дулуш кезээде ооң биле сүмележи, оон үлгерчижек алыр турган. Кажан, 2016 чылдың декабрь 25-те, Валерий Михайлович ажыл-херек аайы-биле самолётка чорааш, озал-ондакка таварышкыш, чок апаарга, Тимур Дулуш ону дыка аар-берге хүлээп алган болгаш, чүрээ ол чидиригнэ угбайн, оон соондан үр болбаанда, 2017 чылдың июль 23-те бисти кагаш, чорупкан.

Кыска үе дургузунда ийи дыка чоок болгаш даяныр улузуну чидиргеш, чааскаанзыргай, муңгаргай үени эртивис. Ынчалза-даа оркестри Т. Дулуштун өөреникчилери улаштыр боттары башкарып, шуудадып чорупкан. Башкывыс, тургузукчу чоруткандан бээр беш чыл эрти. Бо эрткен беш чыл иштинде янзы-бүрү фестивалдарга, конкурстарга эки түңнелдерлиг киржип келгеш, кезээде өөрүп, ам база башкывыстың бир күзелин бүдүргенивиске чоргаарланып чоруур бис.

Эрткен чылын хамчык аары дээш I дугаар делегей чергелиг Валерий Халилов аттыг фестивалга онлайн хевирге "Дошка аялга" (Музыка на льду) деп Игорь Дулуштун төлевилелин "Сүбедей" спорткомплекстин дожунга ойнап, дорт бижиткеш, дамчыткан турган бис. Ону көргөн, сонургаан улус хөй болганы-биле фестивалдың жюризи ол көрүлдө соонда, 2022 чылда, оркестри Москвага чалаан.

Бис дошка ийи аңгы программаны, ийи аңгы шөлге ойнап бараалгаттывыс. Бо көрүлдөлөрнү белеткеп тургаш, "АМАС" деп театр-биле таныжып алдывыс. Оларның-биле кады "Прощание славянки", "Валенки", "Тоорукту долгай таңдым" деп номерлерни ажилдап кылган бис. Үе-шагның сайзырааны-биле интернет четкизиниң ачызында мындыг кады ажилдажылга төрүттүнген болгаш солун, чараш өңүктөрлиг болганывыска

өөрүп четтиргенивис илередип турар бис!

Бистиң оркестриниң бо удаада графиги дыка шыгырт болгаш концерт программалары аңгы-аңгы, нарын болган.

Январь 21. 19.00 – Тываның Валерий Халилов аттыг филармониязынга онлайн-концерт (Кызыл).

Бо концерт болган соонда, оркестриниң чарты бүгү чүгү-вүстү чүдүрүп алгаш, Абакандан Ярославльге демир-орук-биле чорупкан. Чамдыныс Валерий Халилов аттыг филармонияның январь 24 болур концертинге киришкеш, 26-да дорт Москвага ужулган бис.

Январь 26-да Москвага келгеш, Ярославль хоорайже 4 шак иштинде автобус-биле четкеш, А. Добрынин аттыг КБ-га шупту катчып алгаш, репетициялаан соонда, концерттивисти ярославчыларга бараалгаттывыс. Маңаа солун болган чүүл, эң сөөлгү номерде Ярославль хоорайның үрер хөгжүм оркестри-биле аялгасы В. Халиловтун, сөзү А. Савицкийниң "Навсегда великая страна" деп ырызын кады ырлап, ойнап күүсеткенивис кончук чараш болгаш бедик көдүрлүүшкүнүг болуп, көрүкчүлөрни кайгаткан. Ярославльга хонуп алгаш, эртенинде Костромаже аъттаныптывыс.

Ырлап, ыглап-даа турган

Январь 27. 18.30 – Кострома филармониязының улуг залына "Мелодии гор и степей" деп концерт программасын бараалгаттывыс.

"Тыва деп чүү чүвөл, тывалар деп кымнарыл ол?" деп айтырларга харыларны көрүкчүлөр аялгалардан ырлар болгаш экранда видеодан көрүп танышышаан, номер бүрүзүн диңмиттиг адыш часкаашкынары-биле хүлээп ап, оркестри салбайн, катап база аалдап кээрин дилеп турду. Концерт соонда, автобуска олурупкаш, "Москва кайы сен?" дээш, чорутував.

Январь 28. 19.00 – "Музыка на льду" (Дошка аялга). Кызыл шөл. ГУМ-каток (Москва).

Көргүзүүвүстү маскаралыг "ЦАМ"-биле эгеледивис. "Ва-

ленки" деп орус улустун ырызын "АМАС" театры самнавышаан, солист болгаш оркестриниң хөгжүмчүлери ырлавышаан Кызыл шөлдү долдур бадырыптарга, көрүкчүлөр ала-чайгаар алзып, ырлаары ырлап, шимчээри шимчеп чалгып турду. Аңаа элээн хөй чаңгыс черчурттугларывыс сонургап көрүп чедип келгеш, сеткил-хөңнү көдүрлүп ырлап, ыглап-даа турганнары бар.

Январь 29. 18.00 – "Парад Победы на льду" (Дошта Тиелелгениң Парады). Парк "ПАТРИОТ".

Россия Федерациязының Чепсектиг күштериниң кол хүрээзиниң шөлү. (Москва об-лазы. Кубинка).

Бо хүрээ Ада-чурт дайынының Тиелелгениң 75 харлаанынга база өске-даа дайыннарга бистиң улуг чуртувус Россияның төөгүдө болган хөй-хөй тиелелгелеринге тураскааткан шеригниң хүрээзи. Мында чүгле хүрээ эвес, ону долгандыр "Сактышкын оруу" деп музей комплекзи, ажык дээр адаанда "Тиелелгениң шөлү" дээш өске-даа чүүлдерни чыып кылган. Бо бүгүнү көргөш, бистиң чаңгыс чер-чурттувус Сергей Күжүгетович Шойгунун ушкарылганының, башкарылганының ачызында эң чараш, эң бай, чуртувустун бүгү төөгүзүндө Ада-чурт камгалакчылары – дайынчыларга тураскааткан ыдык хүрээни тудуп тургусканынга кижичоргаарланмас аргажок. Мындыг хүрээ делегейде чок! С. Шойгунун кылган херектери көвей болгаш төөгүгө балалбас исти келир үениң салгалдарына арттырып каанын кайгамчык деп санаар мен.

Бочараш, төөгүлүгчүүлдерни топтап көөрүнгө хөй үе негеттинер дээрзи билдингир. А бисти репетиция болгаш "Дошта Тиелелгениң Парады" (Парад Победы на льду) деп көргүзүүвүс манап турган.

Дүүн хар үзүк-соксаал чок чагаш, Кызыл шөлдүң ГУМ-катокка шыйгыларны көзүлбес кылдыр дош кырынга кылындай чыдыпкаш, бергедээшкенин тургускан. Бо хүн база шак-пайындыг байдалга таварыштывыс. Харын-даа тренировкага ажыглаар бичии чук тавакчы-

гаштарны (кызыл, ногаан) ап чораанывыс эки болган. Оларны мурнунга салып алгаш, аңаа чагыртып, дошка оюнувусту А. Александровтун "Священная война" деп алдарлыг аялгасы-биле ажиткаш, В. Агапкиниң "Прощание славянки" деп билдингир марш-биле доостувус. Көрүкчүлөр: "Мындыг көргүзүп кажан-даа көрүп көрбээн бис!" – деп, четтиргенин илеретпишаан, мага ханып тарадылар.

Январь 30. 18.00 – Гала-концерт "ОДА МИРУ", Валерий Халиловтун 70 харлаанынга тураскааткан түңнел концерт. Ирина Винер-Усманованың гимнастика ордузу (Москва).

Бо кайгамчык гимнастика ордузунга эртенгениң 10.00 шакта эгезинде бижээним алдарлыг коллективтер-биле репетиция эгелей берди. Пандемия дээш маңаа киржир турган Александров аттыг ыры-танцы ансамбли, Беларусь күрүнезиниң үрер хөгжүм оркестри келбейн барган. Хөгжүмчүлөрнү көвей кезии хамчык аарындан аараан болган. Ынчалза-даа фестиваль тура дүшпейн, бодунуң ажылын бар коллективтер-биле кончук шынарлыг эки доосту.

Улуу-биле четтирдивис!

Январь 31. 19.00 – Валерий Халиловтун 70 харынга тураскааткан П.И. Чайковский аттыг консерваторияның улуг залына Россияның Камгалал яамызының Төп шериг оркестриниң концерти болган.

Бо оркестр Тывага 4 катап келгеш, Туран, Бүрен-Хем, Шагаан-Арыг, Чадаана, Кызылга концерттерин бараалгаткан. Валерий Михайлович бо оркестрге дыка хөй чылдарда ажилдаан, "Спасская башня" деп делегей чергелиг фестивалдык чогааткан кижичоргааткан на делегейниң аңгы-аңгы чурттарындан шериг оркестрлери киржип, боттарының оюн-көргүзүүн бараалгадып турарлар.

Январь 31-де көргөн концерттивисчүлге Валерий Халиловтун бижээн аялгалары болгаш ырларындан тургустунган болду. Делегейде алдарлыг оркестриниң база солистерни магадандынадывыс. Бисти мындыг чараш, бедик профессионал деңгелдиг көргүзүгже чалааны дээш четтиргенивисти илередип тур бис!

Бистиң үрер хөгжүм оркестриниң бо удаада республикадан дашкаар үнүүшкүнү, бистиң Тыва Чазаавыс, Культура яамызы, В. Халилов аттыг фондунуң акшаландырышының ачызында бүдө берген. Улуу-биле четтирдивис!

Шупту чедишкениннү дөзү – улуг күженишкенин, шын санаашкын, дугуржулгалар болгаш акшаландырышкын. Ол дээрге оркестриниң удуртукчузунун шылгараңгай ажылының түңнели.

Бо бүгү көргүзүлгелеривисти, чедишкениннеривисти, бодувустун бодарап, төрүттүнүп келген Тыва чуртувуска Шагаа таварыштыр белек кылдыр сөңневишаан, башкывыска, тургузукчувуска (ол турган болза февраль 4-түн хүнүндө 54 харлаар турган) Тимур Дулушка тураскааттывыс!

Софья КАРА-ОЛ-ДУЛУШ, ТР-ниң улустун артизи.

ЧОГААЛЧЫ ВАСИЛИЙ ЭРЕНЧИННИН 110 ХАРЫНГА

Хады тайганың
оглу

Каа-Хем кожуунда Бүрен-Хемниң бажында Хады тайгага чурттап чораан, аңныр болгаш иви ажил-амыдыралдыг Күндүү оглу Лудуптуң өг-бүлезинге 1912 чылдың ийи айның ортаа үезинде (чогаалчының документи-леринде демдеглеттингени ёзугаар) оол уруг төрүттүнген. Ол оол соонда барып чогаалчы Василий Эренчин болуп Тывага ат-сураа алгыыр. Ооң адазы Лудуп чаңгыс аът, чаңгыс инек, ийи чары өнчүлүг, аңчы болгаш ивижи кижиге. Парлаттынмаан, ынчалза-даа Тываның гуманитарлыг болгаш тускай шинчилел институтунун архивинде кадагалаттынып чыдар "Эрзинниң эриктеринде" деп очеригинде чогаалчы бодунун ачазының омур-хевирин "Бажының дүгү шаландыр буурарты агарып келген, сирбегер саргыл салдыг ашак" деп чуруп бижээн.

Келир үениң чогаалчызы бир харлыг бичии ынайында төрөөн авазы аарааш, чок апарган. Ону соңгу иези Дембээ, аңчы Докпар ашактың уруу азырап өстүрген. Соңгу иезинден Долума биле Хуурак думалары төрүттүнген.

1927 чылда ачазы аалын Хады тайгазындан Эрзинниң Мөренче көжүрө бергенин бо очеригинде Василий Эренчин демдеглээн. Адазы алыс черле Кыргыс төрөлүктүг болгаш, Кыргыс фамилиялыг. Ынчангаш бо фамилияны чогаалчы 1942 чылга чедир эдилеп чораанын, 1942 чылда Тыва Арат Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүгө кирерде, фамилиямны Эрчин, адымны Василий кылдыр солаан мен деп 1944 чылдың март 27-де бижээн допчу намдарына ол тайылбырлаан. Моон догааштырып көөрге, ооң ада-иезинин адап берген ады Эрчинин. Үжөн харлыына чедир Кыргыс Эрчин деп ат-фамилиязын чогаал-



чы эдилеп келген-дир.

Хады тайгазындан Мөренче ада-иезиниң көшкени чогаалчының салым-чолунга улуг салдарлыг болган деп чугаалап болур. 1929 чылда ачазы Лудуп Тыва Арат Республиканың революстуг намының кежигүнүгө кирген. Хөй мал-маганныг, бай-шыдалдыг кижилерниң өнчү-хөреңгизин совет эрге-чагырга хавыргаш, яды араттарга үлөп берип турда, өг-бүлевис эвээш-биче малдыг болуп, барыыл хире тараа тарыыр-даа апарган деп чогаалчы сактып бижээн.

Үжүк-бижикке өөренигиниң төөгүзүн Василий Эренчин "Эрзинниң эриктеринге" деп очеригинге элээн тодаргайы-биле бижээн. 1930 чылда Лудуптуң аалы Мөренниң Марааты сайырына кыштап чыдырда, Эрчинниң үе-чергези төрөли оол Каңгаа Таспанда чедип келгеш, чаа бижик өөредир-биле олун келдиртип турарын ачазына дыңнаткан. Ол үеде ачазы аарый берген болгаш, Эрчинни өөредип чорудар хөңнү чок болган. Эрчин биле Таспанда алышкылар дүне дугурушкаш, даартазында даң бажында, аалда улус одунмаанда, бүдүү чоруткаш, кылын харны сүзүп, кадыр-бертти ажып чорааш, Булчун бажында Сарыг артты ашкаш, ол шагда Эрзин сумунун төвү Кыргыс хүрээзинге орай кезээ аажок могаан-шылаан

чедип келгеннер. Бо хүрээни хаап, ламаларны тарадыпкан-даа болза, ооң бажың-балгадын совет эрге-чагырга черлериниң оран-савазы кылдыр ажыглап турган. Нам үүрүнүн даргазы Баа-Хөө оолдарны ашкарып-чемгерип, чаа бижикке канчаар өөренирин, кымнар өөредирин тайылбырлап берген. Эрзин кожуунун аңгы-аңгы сумуларын чыгган 30 хире анык оолдар, уругларны Кызылдан келген башкылар чаа бижикке өөредип эгелээн. Ийи эжиши чаа бижикке бижири, номчурунга кыска үе иштинде өөренип алгаш, Бабирик арбанның улуг-бичи чурттакчыларын ол-ла чаа бижикке өөредип турганнар.

Тыва Арат Республикадан Совет Эвилелиниң өөредилге черлеринче өөредип чоруткан аныктарның санына эртем-билеге чүткүлдүг анык оол Эрчин кирип, 1932 – 1933 чылдарда Ойрот-Тура (амгы Даг-Алтай) хоорайга башкы сургуулунга кызымаккай өөренип, ону чедиш-кинниг доозуп келгеш, Тываның школаларына башкылап, эрге-чагырга черлеринге албан-хаакчылап ажилдап чораан.

Чогаалчы
чаялгалыг

Василий Эренчинниң чечен чогаалга сундулуг чоруу ооң үжүк-бижикке өөренип эгелээни-биле чергелештир одунган деп тайылбырлап болур. Чүге дээрже бижип, номчуптар апарган соонда, чүгле үш чыл хире болганда "Ындыг чорааш, мындыг болдум" деп чогаалы 1933 чылдың ноябрь айда "Шын" солунга парлаттыган. Оон эгелээш анык чогаалчы республиканың солуннарына, чечен чогаал дептерлеринге бодунун чогаалдарын парладып турар апарган. Ооң шүлүктериниң баштайгы чыындызы "Шүлүктөр" деп ат-биле 1955 чылда чырыкче үнген. Василий Эренчинниң

чогаалдарының ийиги ному "Чаартылганың чыындызы" 1961 чылда, үшкү чыындызы "Чырык орук" 1977 чылда парлаттыган. Чогаалчы ажылының эрте-даа, оон орай-даа үе-чадаларына Эрчин бодунун үезиниң чогаалчызы, ооң үзел-бодалдарының эдилекчизи, ынчангы болушкуннарның херечизи кылдыр ооң чогаалчы омур-хевирин чогаалдарында көрүнүктүлүп арткан. Василий Эренчинниң бичиизинден-не аар-берге амыдыралды чурттап эрткени, тыва улустун яды-түрөңгү байдалын көргени, Тываның шаг-төөгүзүгү болуп турбаан культурлуг, социал-экономиктиг чаартылгалар ооң чогаалчы чоруунга база улуг салдарлыг болганы чугаажок. Ынчангаш Тыва Арат Республиканы ССРЭ-ниң составына киригенин "Чырык орук" деп шүлүүгө

Социалистиг Совет чурттуң
Составына бактаап кирген.
Чаагай чыргал тыва чонга
Чаяаттынып төрүттүнген
деп алгап-мактап бижээн.

Ооң чогаалдарының бир онзагай талазы – тыва улустун аас чогаалына үндезилеттинип бижиттингени. Шүлүктериниң тургузуу безин улустун ырлары ышкаш дөрт одуруглуг, сюжеттери база чонунун кожамыктарына чоокшулашкан.

Чижээлээрге:
Шулу бодун, дөлем сынын
Шуткуп куткан дериг шып-каш,
Дөскел-ле чок девип турар
Дөнен-Шилгим таанда чараш.
("Дөнен-Шилгим")

Шүлүктөр, шүлүглелдер бижириде, тыва улустун аас чогаалын ажыглаанында Василий Эренчинниң хөлүн эрттир "шелгилепкен" чүүлдерин, ооң шүлүктерин номчуп ора, эскерип болур. Тыва улустун үзел-бодалын, оран-таңдызына

чүдүлгезин коммунистичи идеологиядан чавыс кылдыр бижири бээр чүүлдер ооң чогаалчы ажылына бар турганын "Кашпык ирей шынны билген" деп шүлүктен көрүп болур бис.

Тейлээш, саңын
өргүүрге-даа,
Делегейде карак бар бе?
Чанып-чашпып
йөрээрге-даа,
Чамбы-диптиң кулаа бар бе?

Василий Эренчинниң чогаалдарының хөй нуруузуунун ниити уг-шии ооң үезинде тергидеп турган коммунистичи идеологияның негелделеринге таарыштыр (ынчаар биживес болза, чогаалдарын парлавас) бижиттинген-даа болза, оларның маадырлары күш-ажылдың кижилери – малчыннар, тараа-жылар, тудугжулар... Оларның тургузукчу, чаарткычы күш-ажылын, кижизиг мөзү-шынарын чогаалчы алгап-мактап чораан.

Казылганың кара хая
Кадыр шораан экин шыва
Айыраңнаан өшкү, хойлар
Аландыда ояттап турду.

Кедээзинде кожагарда
Хеден чүктээн, даянгыштыг
Кадарчы кыс харап алган
Каңгырткайдыр ырлап туру.
("Кадарчы уруг")

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Василий Эренчин тыва чечен чогаалдың сайзыралына көскү үлүүн кириген чогаалчыларның бирээзи. Ооң бижээн чогаалдарын номчукчулар болгаш чогаал критиктери бедии-биле үнелээн. Тыва литератураның төөгүзүгүгө Василий Эренчин чогаал бижиригге чаяаттынып төрүттүнген чогаалчы болуп артып калган.

Шаңгыр-оол СУВАҢ,
Тываның улустун
чогаалчызы.

ӨӨРЕДИЛГЕ АДЫРЫНДА

Тергиин эр башкы мөөрейи эгелээн

2022 чылдың «Тергиин эр башкы» деп мөөрейниң муниципалдыг чадазы Кызыл хоорайда эгелей берген. Найысылалдың 16 дугаар лицейинге 9 эр башкы чыгып, аргадуржулгазы-биле үлөшкен. Олар боттарының школаларында амгы үеде тургустунуп турар нарын айтырыгларны чугаалашканнар. Бо башкылар кожууннарга, суурларга школалар иштинге болган мөөрейниң тиилекчилери.

Кызылдың мэриязының өөредилге департаментизинин кол специализи Уула Шарави:

– Бо өөредилге чылында школаларга болуп эрткен мөөрейлерниң түңнелдери-биле тос эр башкы муниципалдыг чадазына киржи. Мөөрей ийи кезектен тургустунган. Бирги кезээ киржикчинин бот киржилгези чокка болур. Ол кичээлин видео хевирге чорудар. Ук кезек февраль 14-тен 19-ка чедир болур. Мөөрейниң ийиги

чадазында эр башкыларның киржилгези-биле класс шактары эртер. Аңаа бодунун кылып чоруткан төлевилелин киржикчилер камгалаар. Мөөрейни жюри кежигүннери үнелеп, түңнелдерни үндүрер.

Башкы бүрүзүнүн ажылдары солун болгаш ажыктыг. Чижээлээрге, Кызылдың 16 дугаар лицейинин төөгү болгаш ниитил башкызы Саид Донгактың амгы үениң сан-чурагай технологияларын өөредилге албан черлеринге сайзырадырының дугайында төлевилели эрткен чылын шылгарааш, тиилекчи болган.

«Бо шагда өөредилгеге чаа чүүлдер, эгелээшкннер херек. Чүге дээрже үе өскерлип, чурагайлыг чүс чыл эгелээн. Ынчалза-даа школаларымыс ам-даа шаандагы система-биле чоруп турар. Чаа үениң негелделерин чедир күүседип четтикпейн турар бис. Ынчангаш мээң төлевилелим чурагайлыг



Шылгараан тос эр башкы.

технологияларын өөредилге программасынче кирип, өөреникчилерни бо талазы-биле белеткээр дугайында. Эр башкыларга көрдүнгөн мөөрейлер оларның хей-аадын көдүрүп, улам сайзыраарына идиг болур. Амгы үеде школага эр башкылар чугула херек. Корум-чурум, өөредилге-даа талазынга эр башкының ажылы эки түңнелдерни эккээр дээрзинге чигзиниг чок» – деп, Кызылдың

Ч.Н. Хомушку аттыг 16 дугаарлыг лицейинин төөгү болгаш ниитил башкызы Саид Донгак чугаалады.

«Бо конкурска киржирге, эр башкыларга улуг деткимче болгаш идиг-дир. Черле ынчаш, школаларга эр башкылар херек. Чүге дээрже эр башкы дээрже, бир дугаарында, школаның аталдарын бедидип, ооң статусун көдүрүп турар. Эр кижиге-биле эр кижиге ажылдаарга, ынчан

кончуг эки үе-түңнелдиг болур деп бодаар-дыр мен» – деп, Кызылдың интернационалдайынчылары аттыг 12 дугаар школазының күш-культура башкызы Аржаан Саая демдегледі.

"Тергиин эр башкы" мөөрейниң муниципалдыг чадазына тиилээн башкы дараазында регионалдыг чадазына киржир аргалыг.

Айдың ОНДАР.

ОЛИМПИАДА - 2022



Хаактыг чарышка эр улус аразында эстафетага олимпий чемпиону — Россияның командасы.

Александр Большунов
ийи дакпыр чемпион болган

Хаактыг чарышка херэзжен улус аразында эстафетага олимпий чемпиону — Россияның командасы.

Кыдаттың найысылалы Бээжин хоорайда болуп эртип турар кышкы олимпий оюннарында спорттун 15 хевиринге 109 комплект медальдарның барык чарты февраль 14-ке чедир эзлерин тыпкан.

Россияның олимпий комитетинин (РОК) чыынды командасы февраль 14-те байдал-биле чурттарның чыынды командаларының аразында бир чадаже, ниитизи-биле 8 дугаар черже, көдүрлүп келген.

Амгы байдал-биле РОК командасы 4 алдын, 6 мөңгүн, 8 хүлер медальдарны чаалап алган.

Ниитизи-биле 21 медальды (9 алдын, 5 мөңгүн, 7 хүлер) чаалап алган Норвегияның командасы чурттар аразында бирги черде мурнап чоруп орат. Германияның командасы 15 медальдыг (8 алдын, 5 мөңгүн, 2 хүлер) Американың Каттышкан Штаттарының командасын (7 алдын, 6 мөңгүн, 3 хүлер медальдыг) бичии-ле мурнап, ийи дугаар черде.

Россияның командасы моон мурнунда Александр Большуновтун скиатлонга (ийи аңгы хевирге хаактыг чарыш) болгаш фигурлуг чуңгулаашкына

командалар аразында чаалап алган алдын медальдарына немештир, эр-даа, херэзжен-даа улус аразында хаактыг чарышка командалар аразында эстафетага кончуг чараш болгаш бүзүрелдиг ийи дакпыр тиелгелерни чедип алганы бүгү чуртка өөрүнчүг болган.

Аныяк-даа болза,
бүзүрелдиг

Херэзжен улус аразында хаактыг чарышка команда аайы-биле олимпий эстафетасы хемчээли 5-5 километр 4 этаптан тургустунган. Россияның командасы сөөлгү 4 дугаар этапка чедир Германияның командасы-биле кады ачыр-дачыр чижип келгеш, команданың эң аныяк кежигүнү — Камчаткадан Вероника Степанованың күженишкени-биле удурланыкчыларын оранчок артынга каапкаш, чарышты дооскан. Юлия Ступак, Наталья Непряева, Татьяна Сорина, Вероника Степанова ынчалдыр Бээжин — 2022 кышкы Олимпиадага хаактыг чарышка эстафетага чемпионнаш, төөгүже киргенери ол. Херэзжен улус аразында эстафетага Россияның коман-

дазы сөөлгү катап Турин — 2006 (Италия) кышкы Олимпиадага чемпионнаан турган.

Вероника Степанова кышкы Олимпиадаларның төөгүзүнде хаактыг чарышка эң аныяк чемпион база болган. Вероника бо

чылдың январь 4-те чаа-ла 21 харлаан болуп турар. Россия-жи телевидениениң спортчу тайылбырлаачысы Дмитрий Губерниевтин чугаалап турары-биле, аныяк-даа болза, Вероника Степанова кандыг-даа авторитеттер, каш-даа дакпыр чемпионнар мурнунга балдыры сирилевес, бодунуң күжүнге кончуг бүзүрээр, эзулуг тиелекчи мөзү-бүдүштүг чемпион болуп турар. Вероника англи дылды база арыг билир болгаш, даштыкы журналистерниң шаштырылгы-даа айтырылгына төлөптүг харыны берип шыдаар болуп турар. Ооң бир чижээ, даштыкы-дан бир журналист «Хоруглуг бүдүмелдер (допинг) хүлээп ап турар силер бе?» диген уткалыг айтырынга, «Крышада чурттап турар, ооргазында хүртүлүг тоолчургу маадыр Карлсон ыш-каш, чүвүрүм иштинде моторлуг мен, хынап көөр силер бе?» — деп, баштактанып харылааны кончуг солун болгаш дээштиг болган...

Эр улус аразында хаактыг чарышка команда аайы-биле эстафета база-ла 4 чададан тургустунган. Чүгле чада бүрүзүнүн хемчээли 10-10 километр. Бо эстафета чарышка Россияның командасы эгезинден тура-ла удурланыкчыларын алдынче кордаар хире кандыг-даа арга-шикек бербээннер. Бирги чадага маңнаан Алексей Червоткин эң чоокку удурланыкчызын 23,5 секундага мурнап келген болза, тываларның Улуг-оол деп шолат бергени, Александр Большунов ону 1 минута чедир өстүрген. Дараазында 3-кү, 4-кү чадаларга маңнаан Денис Спицов биле Сергей Устюгов удурланыкчыларынга олчаан четтирбейн, Бээжин — 2022 кышкы олимпий оюннарының алдын медальдарын командасынга эккелгеннер. Мурнуку хуннерде чарыштарга скиатлонга алдын, амы-хууда 15 километрге чарышка мөңгүн медальдарны чаалап алган турган Александр Большунов амы дакпыр олимпий чемпиону болганы ол.

Россия 42 чыл
манаан

Хаактыг чарышка эстафетага Россияның эр улус командасы сөөлгү катап 1980 чылда Лейк-Плэсидке (АКШ) болган кышкы Олимпиадага алдын медальды

чаалап алган турган. Амгы тиелелгени Россия 42 чыл манаан болуп турар.

Бээжин — 2022 кышкы Олимпиаданың спортчу маргылдааларында аңгыда, спортка хамаарышпас, колдуу-ла политика-биле холбашкан, «хевис адаанда» демисел база уламчылап турары кончуг хомуданчыг. Ынчалдыр Россияның фигурлуг чуңгулаашкына болуп турар Олимпиадага чемпионнаан командасынга алдын медальдарын ам-даа тывыспаан болуп турар. Ооң чылдагааны — Россия командасының кежигүнү, бо чылдың апрель 26-да чаа-ла 16 харлаар Камила Валиеваның допинг хыналдазындан хоруглуг бүдүмел илерээн деп сылдап турар. Ол допинг хыналда эрткен чылын декабрь айда болуп эрткен Россия чемпионнадының соонда болган, ооң түннелдерин чүгле Камила ам чаа, Бээжин — 2022 Олимпиадага командасы-биле чемпионнап каарга, уштуп эккелгени элдептиг. Олимпиада бетинде база үезинде хыналдалар Камиладан хоруглуг бүдүмелдер тыппаан турбуже, 2 ай бурунгаар дужааган анализке даянып алгаш, Камилага-даа, Россияның командасынга-даа чаалап алган алдын медальдарын бербезин, ону амы-хууда маргылдааже кирибес деп кызып турары черле политика-биле холбашкан деп турары шын хире. Чүге дээрге февраль 14-те Бээжинге болуп эрткен спортчу судка Камила Валиеваны Олимпиадаже киригени шын деп шийтирни үндүрген.

Ам ол шийтир үнген-даа болза, Бүгү-делегейниң олимпий комитети, Россияның командасының чаалап алган алдын медальдарын тывыспас бис, амы-хууда маргылдаага Камила Валиева шаңналдыг чер алыр болза, база шаңналдар тывыспас бис деп барганы шуут кайгамчык. Тывалар мындыг байдалда «кижи кайгаар, ыт сыгырар, хаван каттырар чүведир» дижир.

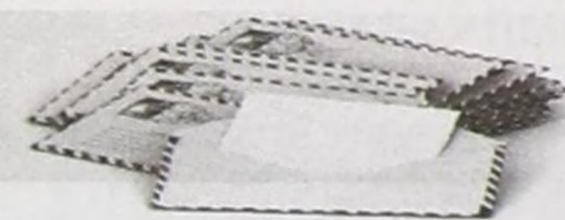
Бээжинде болуп турар Олимпиаданың артып калган маргылдааларын көрбүшаан, ол төөгүнүн канчаар төнерин дөмей көөр бис. «Шын» солун кышкы Олимпиададан медээлерни улаштыр дамчыдар, ооң түннелдериниң допчулалын кылып.

Мерген КЫРГЫС.



Олимпиадада Россияның хаактыг чарышка чыынды командасы.

"Шынның" почтазындан



Февраль 12 – класстың эң сөөлгүзүнүн хуну

Тывага ортумак школа турбаан шагда, 1947 чылда 10 класс дооскан 19 кижиниң бирээзи бо. Тыва школа программасын-га орус дыл чок өөрөнгөн Сат Шулуу, Юрий Аранчын, Зоя Чадамба, Куулар Оргу олар шупту сөөлүндө бүгү делегейге билдингир эртемденнер Тывазынга дузалыг улус болган. Оларның бирээзи Самагалдайдан РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң башкызы Наталья Куңгаалай (Тараа) 2019 чылдың январь 20-де чок болду. 2022 чылдың февраль 12-де бо класстың эң сөөлгүзүнүн хуну. Тываның эң баштайгы онгу класзының өөреникчилери-биле кады чурттап, чаңгыс организацияга кады ажылдап, төрелдежип келгеш, артканын сөөлгү орукче үдеп турарым бо. Ооң меңээ байыр чедирген холунуң үжүү, өске-даа бижиктери, чагаалары папкада чыдар. Мени 2000 чылдың май 24-те Россияның Чогаалчылар эвилелинге кириген бижии-даа бар.

1964 чыл. Авамның кады төрөөн дунмазы, Тыва АССР-ниң Дээди Сөвединиң депутады Дорду Дембирел бир хүн Тес-Хемден келди. «Хендергейде Бора-Хөө даайывыс Василий сугда келген-дир, бараалы» – деп бо.

«Тувинская правда» баары-выска, Василий Бора-Хөөевич чогул. Анна Токадан ооң адресин бижиттирип алгаш, базар чанынга чеде бердивис. Даайывыс аажок амыраан. Хендергейге баарымга-ла, үргүлчү контора чанынга турар. Мээң ында төрелдеримни төөгүп бээр кижилер болгай.

Дараазында чылдарда амгы ном үндүрер черниң бажыңыга үш Бора-Хөөевич-биле кады ажылдап турдум. Кежээлерде хоорай чуруму тударынга кады дежурныйлап, кады пионер лагериниң богун аштап-даа турдывус-ла. Мээң чыжырганаар үемни ол черле утпас. Айтырып келир. Бажыңында конфет-чигир аптара долдур, кымны-даа куруг үндүрбес. «За что сражались тувинцы в Монголии?» деп номум үнүп кээрге, дөрт хондур телефоннаан. Ыаап-ла дүнекиниң ийи шакта долгаар кижилер. Күзүнүн ол ыаап-ла чедип алыр. Ажылдаар черимге мен чогулда, столум кырынга бижик арттырып каар. Чүнү-даа кылырын черле соңгаарлатпас, ындыг чурумну хажытпас кижилер бо Кенин-Лопсан-дыр ийин.

Дүжүткүр чыл

Ам 1997 чылдың февраль 7-де үнгөн «Хем-Белдири» солунну көрүп көрээлиңер. Шагаа бүдүүзүнүн солуну-дур. Ынчан Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Зоя Назытыевна Сат чонунга байыр чедирген. Оон каш-ла одуруг бо: «Күске чылда кончуг бергелер турган-даа болза, найысылалдың чурттакчылары шыдажып эрткен болгаш чамдык чедиишкinnerни чедип алган бис».

Ол чедиишкinnerниң эң-не чугулазы – «Күске чылда үш доктор». Бо эгени улуг кара үжүктөр-

биле бижээш, Күске чылда доктор болган эртемденнерниң аттарын база улгаттырып каан. Ону мында мынчаар бижээн:

Сагды Чечекмаа Тюлюшевна эртип турар Күске чылда Санкт-Петербург хоорайга биология эртемнериниң доктору деп эртем адын камгалап алган. Монгуш Борохович Кенин-Лопсан база-ла бо Күске чылда ол хоорайга төөгү эртемнериниң доктору деп эртем адын камгалап алган. Херел-оол Дажы-Намчалович Ооржак бо-ла Күске чылында, бо-ла хоорайга педагогика эртемнериниң доктору деп эртем адын камгалап алган.

Кызыл хоорайның чагыргазы, Күрүнениң эртем комитеди,

Тываның күрүнэ университети база хоорайның спорт ниитилели Күске чылдың докторларынга эртем аттарын камгалап алганы дээш, Шагаа хүнүн таварыштыр изиг байырны чедирбишаан, тыва эртемни хөгжүдеринге, эртемден кадрларны өстүреринге чедиишкinnerни, аас-кежикти болгаш узун назынны күзеп, байыр чедирип турган.

Чаңгыс-ла чылын, чаңгыс-ла Санкт-Петербург хоорайга, чаңгыс-ла Тывадан үш кижилер хары угда үш аңгы эртем адын камгалап алган таварылга чаңгыс-ла бо.

*Төлгүр болгаш дүжүткүр чыл.
Төөгүвүстүң Күске чылы.
Күске чылда хөдөлүргө,
Күзел-сорук бүдүнгүр-ле.
Ындыг бе? Элдептиин аа.*

Ном дугайында чугаа

Бо-ла Күске чылдың төнчүзүндө, январь 31-де, 15 харлаан школачы уйнуунуң шүлүктүг кыдыраажын хамнар ниитилелиниң кижигүнү Манзыма Очур-Хам кадай меңээ эккеп берди. Бай-Тайгада Бай-Тал школазының тоску классчызы Тайгана Очурнуң «Күзелим» дээр ному ол-ла чылын чырык көрдү. Ооң эге базымын база-

ла бо солунда («Хем-Белдири», 1997.02.07) бижээн болдум. Ам элдепсинер чүвем школачының чогаалчы болуп, ном үндүрүкенинде эвес, ооң дараазындагы Күске чылында (2008) азы 26 харлыында филология эртемнериниң кандидады болу бергени. Бо чылдарның болгаш бо-ла хамнарның аразында көзүлбес харылзаа бар-даа ышкаш.

Ол-ла 1997 чылдың сентябрьда Тээлиниң Култура бажыңыга «Күзелим» дээр номнуң презентациясы болду. Бүгү школаларның төлээлери зал сычышпас. Номнуң тоску классчы автору, авазы, кырган-авазы, мен дөртөлзөн сцена кырынга олурдывус.

Ном дугайында чугаа, номдан шүлүктөр болгаш ырылар, кежээниң башкарыкчылары, байыр чедиркичилери, ыраажылар болгаш шүлүкчүлөр сценада каржып-солчуп-ла турлар. Элчээм келирге, номнуң канчап тыптып келгенин төөгүш, Кызылда хамнар ниитилелиниң (М.Кенин-Лопсанның) авторнуң кырган-авазыңче чоруткан белзэн тутсуп бээримге, Манзыма хам магаданчыг өөрүп, мактал йөрээл салгылады. «Күзелдин» боттанганынга күзел

ханганын илеретпишаан, мени авторнуң чогаалчы ачазы деп-даа турду.

Кыска чапсар

Олудувустан туруп турувуста, эмчилер хамывысты эмнелгеже аппарган. Хондур угаан кирбээн. М. Кенин-Лопсан база улуг угаан үндүрүп чораан. Ону хөлүн эрттирбезиниң аргазы – оюн-баштак, кочу-хөк, ажыг сөс, угаан чардыктырар арга. Улус мурнунга уругларының чанынга олурган Манзыма хам чүнү-даа канчап четтикпээн.

Кенин-Лопсанның чаңы чараш, чамдыкта чаптанчыг, өөрүүчел, амыраачал, хоржок чүвезинге хомудаачал, хорадаачал. Кандыг-даа аажы-чаңын ол чажырып шыдапас. Ажынары безин ажык. Кымга-даа ындыг. Меңээ безин.

Ооң каш-даа материалын, чогаалын парлалгага үндүргөн мен. Улустуң менче мынчаар чоруткан чагаалары, байыр чедиркишкinnerни, чалалгалары бир муң хире, ийи хааржак. «Сылдысчыгашты» катап тургузар дээш, «Комсомольская правда», «Пионерская правда» дээш өске-даа редакциялар-биле чагаалаштым. Моолдан 20 хире чагаа келген. Иркутскиниң Чогаалчылар эвилелинден-даа келген чагаалар бар. Чамдыызы дыка солун.

Монгуш Борохович Кенин-Лопсанны 2022 чылдың февраль 12-де Улусчу чогаадылга бажыңындан үдедивис. Аңаа сөөлгү сөзүм – бо-ла шүлүм-биле «Ам-даа мынчаар чурттап-ла чор, Кенин-Лопсан!» деп чалбарып кагдым.

*Алдыы оран, Устүү оран,
Аразында ортаа оран.
Ораннарның кайызында-даа
Орба туткан Кенин-Лопсан.*

*Устүү оран, Алдыы оран
Ушкүзүндө Ортаа оран.
Дүүзүндө-даа, моозунда-даа
Дүңгүр туткан Кенин-Лопсан.*

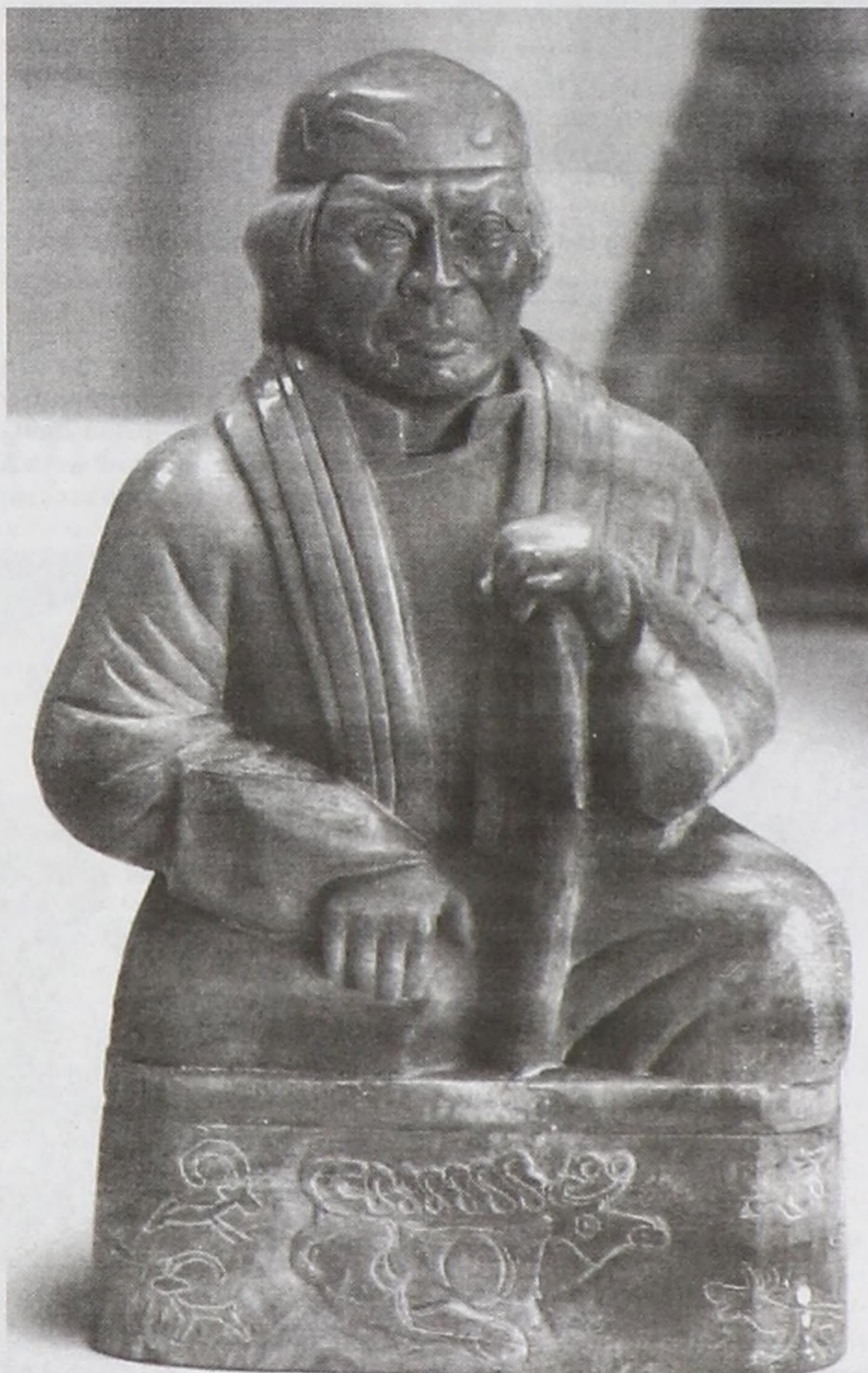
*Ам-даа мынчаар чурттап-ла чор, Кенин-Лопсан!
Күске чылда доктор болган төөгүчүм –
Күчү-сүрлүг хуулгаазын хам Кенин-Лопсан
Делегейниң чаңгыс дириг эртинези –
Деңнелге чок улуг башкы Кенин-Лопсан.*

*Чаагай чаңчыл сагылганың аптаразы,
Чаңы чараш, боду бөдүүн чогаалчым.
Күске ышкаш хензиг мени кижилер деп,
Хүндүлээрин черле утпас Кенин-Лопсан.
Ыраажы-хем унун дургаар биез шагда
«Ыңаа-ыңаа» кышкы салган Кенин-Лопсан.
Ынчангыдан мынчага дээр ындынналып,
Ыяңгылыг ыры киткээн Кенин-Лопсан.*

*«Эрткен чүс чыл кижизи» дээр алдар-аттың
Ээзи болган экти бедик Кенин-Лопсан.
Тураскаалдыг «Алдын дептер» маадыры –
Тулган дээниң дээдизи Кенин-Лопсан.*

*Дүвүлүг хат кызаңнааштар доюлдур-ла
Дүңгүрүң хап, алгаттын-на, Кенин-Лопсан.
Аза-бугуң, Чаңгы-Диңмиң диргелдир-ле,
Ам-даа мынчаар чурттап-ла чор, Кенин-Лопсан!*

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
ТР-ниң алдарлыг журнализи,
Тываның улустуң чогаалчызы.



Чонар-даштан Монгуш Кенин-Лопсанның омур-хевири.

Автору Лариса НОРБУ.

Аяк шайны аартап ора...



Чагыым дыңна, күжүр оглум

Өскениңни улус безин кайгаан орап, Өскерлип-ле калган-дыр сен, тенек оглум. Күдер-шыырак дурт-сының хепке сыңмас, Күчү-түрлүг, бедик боттут апарган сен.

Чалыы, тенек халыын үе кончуг-ла ийин, Чагыым дыңна, угаап ап чор, күжүр оглум. Адаң чагыын, аваң сөзүн черле утпа, Адың биле арын-нүүрүң хирге кагба.

Төре-аймааң, ызыгууруң тудуп артар, Төрөл-чонуң углап-баштаар кижиге сен, сен. Өгбелерниң арттырып каан өндүр чагыын Өзүмнерге дамчыдып бээр кижиге сен сен.

Эки кыска чүлдү-чүрээң душтурза-даа, Эге дээр чилигде кири билчип ап чор. Эжиң кыстың төрөлдөрдүн хүндүлөп чор, Эжиң ажык, шайың алыс чылыг турзун.

Ажы-төлдүг апарзыңа, чалгаа болба, Ажыл-иштен сезинмейин, шудургу бол. Ажык-кончаа, халас чүве черле алба, Ажыг дериң харамнанмайын кызып чуртта.

Өске чоннар диленип-даа келир болза, Өскөн чериң, өдөк-турлааң өртек түң чок. Өгбө чоннуң шак бо черде мөңгө удаан, Өндүр ыдык сүлдө-сүзүү сенде дамчаан.

Эртем-билиг бедииндиге чүткүп чору, Эртеңги хүн, кандыг боору кым-даа билбес. Улуглардан көрүп, билип өөренип чор, Улустардан алганыңны эгидип чор.

Чалым-хая тепкиштери бош-даа болур, Чалгыныңны чалынныг от оя чип боор. Чалыы, тенек, халыын үе камнаар эвес, Чагыым дыңна, угаап чору, күжүр оглум.

Оглуң турда

Олут орбас, алызында тенээ кончуг Оглуң турда, өгнүң ишти долуп келир. Оонар чокта, бажың ишти ээн-не чүве, Одуң безин отчувайн, чылыг бербес.

Дүнелерде уйгу-дүжүң келбейн турар, Дүвүрөксеп, сагышсырап ора хонар. Ава чүрээң чылыдыптар чаңгыс одуң, Ала-чайгаар хөгледиптер – тенек оглуң.

"Оо, богда! Өдө-чара кайгалды!" – дээн, Оол кижээ оон артык мактал кайдал. "Ии, эр хей! Авазыңа чоргаарал" – дээн, Ие кижээ оон артык шаңнал кайдал.

Адазының баскан изин эртен даарта Алызында таңмаландыр изеп базар. Олбук-кудус чадып кааны дөргө орап, Оглуң турда, бодуң безин хертеш-ле сен.

Чецин даггаш, сандайыңа ора каапкаш, Чемин чиггеш, "база катап немеп бер" – дээр. Эът хемдээш, сөөктү алыс агартыр чиир, Эрзиг чаңы ында безин көстүп орап.

Оолдуг кижиге оя сөглээр, алыс чоргаар, Оозунга болчур дээнде, тынын садар. Оглуң чокта, өгнүң ишти ээн-не чүве, Оглуң турда, өлчөй-кежик сени кагбас.

(Интернеттен хоолгалаан).

• Чылгычы ондар

Койгун биле дилги

(Баштак чугаа)

Бир-ле хүн хоочун чылгычы Монгуш Дачый-оол биле ооң дузалакчызы аныяк чылгычы Монгуш Дыдыраш иелээн Бажың-Алаак суурдан хүнэзин садып алып дээш, чортуп бадып органнар. Орук узун, бот-боттарын чалгааратпас дээш, чеже мегележип, солун чугаалажыр боор, пат турупкан, изиг хүнге ыыдычиде берген чортуп органнар.

Хенертен орук кежир хойлаар талазынче кодан кежир халый берген.

– Эй, аал, коданни көр даан! – деп, аныяк чылгычы алгырган.

– Боону ап алып чүве-висти!

– Чаш чүве-ле-дир, чоор сен ону – деп, хоочун чылгычы чугааланган.

– Чаш деп чүңүл? Кодан чеже-даа бичии болза, тайганың улуг аңы мен дээр чүве дивежикпе.

Хоочуну ыттаваан. Демги «Ну, погоди!» дээр мультфильми сактып, уругларның телевизор баарыңа олурупкаш, бөрү биле кодан дугайында мультфильми көргөш, каттыржып ораптарын сактып келген. Хоочун чылгычы боду иштинде мультфильм койгунну сактып келгеш, хидиңейдир каттырарга, аныяк чылгычы шыжыккан:

– Анаа-ла чүге хидиңейнип чор сен?

– Койгун көргөш... Хи-хи-хи...

– Койгун көргөш деп чүңүл? Анаа-ла каттырып чооруң ол? Боом ап алып чүвемни көрөм. Койгунну

орустап чүү дээр ийик моң, аал? «Ну, погоди!» дээр ийикпе? Ийе, ийе, лиса дээр дийин, аал.

– Чок, бодаарымга, заяц дээр ышкаш ийин... Мен ам чеди класс дооскан кижидир мен. Оода шериг чораан турган болзумза, орустап өөренип алган турбас ийик мен бе. Сен он класс дооскан кижиге болгай сен. Койгунну канчап лиса дээр болду ол? Заяц дээр боор ийин оң.

– Чок, чок! Лиса, лиса дээр. Сен чеди класс дооскан кижиге мээң-биле, он класс дооскан кижиге-биле, канчап маргыжар сен?! – деп, аныяк чылгычы алдырбаан.

«Канчап ындыг болду? Азы бо Дыдыраш чугаазы шын ирги бе? Шынап-ла, мен чеди класс дооскан-на болгай мен, а бо оол он класс дооскан. Он класс дооскан кижиниң билии менден канчап-таа улуг болур уjurлуг. Оода шериг барган болзумза, койгун биле дилгини канчап орус дыл кырынга билир кылдыр өөренип албас деп мен» деп, хоочун чылгычы бодунуң бодалдарыңа муңчулуп чорда, алгы эвес алгы үнгөн.

– Орусту, орусту! Дуу орус Валера эземде балыктап тур. Ой, аал, кижиге бирээни шелип алды. Дыка улуг кадыргы-дыр! – деп, аныяк чылгычы Дыдыраш алгырган.

– Эй, аал, бистиң маргыжывысты чүгле бо кижиге, орус Валера чарып болур.

– Кайы маргыжывысты?

– Орус дыл кырынга коданни лиса дээр дидиң



чоп. Мен бодаарымга, заяц дээр уjurлуг.

– Аа. Коданни орустап лиса дээр чүве-дир ийин. Мээң-биле канчап маргыжар сен?! Барып айтыртылаачы, харын.

Дыдыраш аңдын балыктап турган орус Валераның чанынче углапкан.

«Азы хар-назын улгаткан, ажы-төл база көвей болгаш, амыдыралдан чыдып каап турар кижиге боор мен бе? Шаанда Чадаанага орустар эңдерик, олар-биле база орустажып чораан чүве-дир. Кодан деп сөстү чүге орус дыл кырынга адаарын айтырып албаан кижиге боор мен. Орус башкылар-даа турган-на болгай. Ол букварьда чоп койгун чуруу чок ышкаш болчук. Бо кижиге он класс дооскан, а мен... Мооң чогум орустар-биле чугаалажып турганын көрбөжик мен. Чадаанада ам орустар артпаан, шериг кезээ база көже берген. Орта орустажыр улус бар эвес. Адыр-адыр...» – деп, хоочун чылгычы Монгуш боданып чортуп ора көөргө, Дыдыраш орус Валераның чанында чеде берген болган. «Кан-

чап билер, бо кижиге мени мурнай баргаш, койгунну орус дылга лиса дээр болгай дээр сен деп, Валера-биле дугуржуп алырын канчап билер! Дүрген барбааже хоржок!» деп бодапкаш, хоочун чылгычы аңдын сыр кара маңы-биле халыткаш, орус Валера биле Дыдыраш мендилежип четтиккелекте келген. Валера черле топтут, улуг улусту улуг, бичии улусту бичии кылдыр чугаалажыр кижизиге кижиге. Боду эзулуг орус кижиге-ле харын. Бажың-Алаак улузу шуптузу ону орус Валера дигир. Олаңа чаңгыга берген. Хора-дапас. Ийи-чаңгыс эзирий бергенде, харын ындындан өйүп кээр чүвези бар хире, кылыктаны бээр. «Кымның оглу мен?» – деп авазы хөөкүйүнү сындырып турган дээр.

– Че, оолдар, амыр-менди-ле бе? Кайы хире чемнеп тур? Кашты шелдиң? – деп, хоочун чылгычы аңт кырындан сугда турган Валерадан айтырган.

– Бежен хире бар боор. Хаван оглу дег кадыргыны чирип алдым.

– Койгунну орустап чүү дээр ийик, акым? – деп, Дыдыраш шыдашпаан.

– Койгунну? Орустап... Кролик дээр, канчаарың ол? Чылгычылар ыт чок бот-боттарыңа көрүшкөш, аңтарың эй тыртып алгаш, чортуп чорупканнар. Кайызының-даа орустааны шын эвес болган. Ам кымга баарыл? Суурда Валерадан өске орустаары эки кижиге бар эвес.

Ийи чылгычының сагыш-сеткилинге кударанчыг-даа, муңгаранчыг-даа... Ам канчаар Бажың-Алаакче чортуп бадыпканнар. Амыдырал оруу узун, ам-даа чурттаар, ам-даа орустажыр үе турар.

АҢЧЫЛАР ДУГАЙЫНДА СОЛУН ЧУГААЛАР

Аңнаар, балыктаар херекселдер садыыңа арага аймаан садарын база чөпшээрээрин дилеп тур бис. Аңнаарда, балыктаарда, херек чүүлдерни шуптузун чаңгыс садыгдан шүүт чокка садып алып кылдыр!

Арага эвес болза, арага аң-мең-даа артпас турган боор ийин оң...

Дыштаныр хүннерде тайгага аңнаар мен дээш, аңтангаш, эртежик чанып келген ашаа: – Бо эрлер эвээш патроннар садып алган.

Октарын төндүр боолап кааптарга, дораан чанып келдивис – диген.

Кадайы көөргө, ашааның боозунун октары ол-ла хевээр болган. Аңнаарда херек өске «патроннары» төнүп каарга, аңчылар чанып келген деп оларның кадайлары билбээн...



ТЫВЫЗЫКТАР

1. Дээрде тепкиштик, Ховуда кокпалыг.
2. Ийи хана суг харады.
3. Хая кырында кара эзир олур.
4. Дөңгүр-караның энчээ Дөрт бурундукут Чангыс бурундуу Чай, кыш чок ажилдаар.
5. Изи дески, изии от дег.
6. Элөп-түрөп-даа чорааш, Эдержип чоруур алышкылар.
7. Ак-кара чүзүнүг Алдан, дөрт хонаштыг Алыр, бээр аргалыг Алды янзы шолалыг.

(Чеди тывызыктың харызындан ЭЭРГИИШ деп сөстү үндүрүңер).

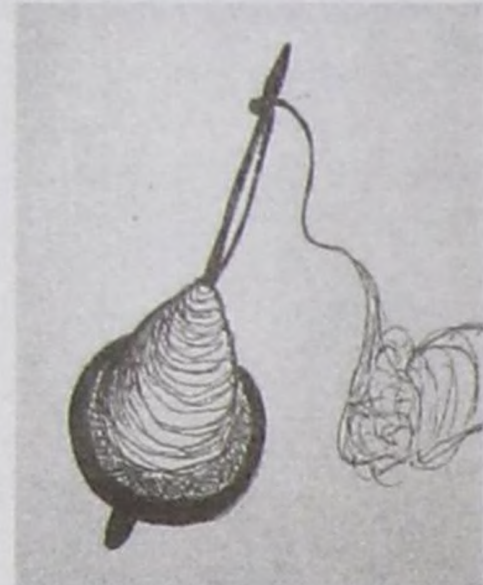
ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Дүктүг-даа болза, түлээр Түрөңгү-даа болза, сегиир.

Дыынмасты чаныыр Дыңнавасты чагыыр.

Дилениңиң дылы чымчак Колданчының холу эптиг.

Кежээ кижиге "ма" дээр Чалгаа кижиге "кай" дээр.



Харагы: 1. Эармчык биле кодан. 2. Эриктер. 3. Бөрт. 4. Өрөт. 5. Илтир. 6. Илтир. 7. Шыдыраа.

ФЕВРАЛЬ 21 – ТӨРЭЭН ДЫЛДАР ХҮНҮ

Аян тудуп, алгап-йөрээр

Төрээн тыва дылының дугайында баштайгы шүлүктү кым бижээни?

Бо айтырыга шын харыы бээрде, боданыр апаар. Хөлүн часпас дизе, тыва чогаалдың үндезилекчилеринин бирээзи-ле боор деп догааштырып болур бис. А бодум хуумда, төрээн дылын алгап-мактаан шүлүктү эң баштай бижээн чогаалчы Сергей Бакизович Пюрбю деп бодаар мен. Чүге дизе сураглыг чогаалчывыс «Төрээн дылымга» деп шүлүүн 1946 чылда Москва хоорайга ажилдап тургаш бижээн болду. Чогаалчының амыдыралының дугайында сонургап номчааш, тыва чоннун боттарының бижик билиглиг апарганының төөгүзүнүн оруудур деп билдим.

Сергей Пюрбю Тыва Арат Республика тургустунуп келген үеде чаа-ла сес харлыг турган. Ооң допчу намдарын эртем ажилдакчызы Василий Салчак тодаргайы-биле шинчилеп бижээн. «1923 чылдың Шагаа айында ачазы улуг оглун Эжым Ооруунуң чаа туттунган хүрээзинге эккеп каан. Аңаа ол үжүк-бижик деп чүве-биле бир-ле дугаар таныжып, Төвүттүң таңгыт бижиин өөренип ап, сарыг шажынның эге билиглерин шингээди турган. Ооң соонда төрөл өгбөзи Адыг-Түлүш Сонам чагырыкчы уруу Хандыжап-угбазы биле чөтөзи Кыргыс Чамзы-Мээрэңниң аалынга, ол үеде Таңды-Тыва Улус Республикасының албан ёзу бижип турган, эрги моол бижикти өөренип алган. 1926 чылда уязы боор Улуг-Хеминден ужуп үнүп, Кызыл хоорайга ажиттыг баштайгы тыва эге школага оран-бойдус болгаш сан-чурагай эртемнерин эрги моол бижик-биле өөренип турган. Орус дылды база аңаа

чергелештир өөренип алган. 1928 чылда эге школаны доозупканда, С. Пюрбю Совет Эвилелиниң Ленинград (амгы Санкт-Петербург) хоорайынче тускай эртем чедип алыры-биле, өөренип чорупкан».

Тыва бижик чогааттынмаанда, уругдарын эртем-билигге өөредир дээш, өгбелеривистиң кызымаа ол хире тургандыр. Ада-иезинин, төрөлдөринин деткимче-биле улуг чогаалчывыс безин далай дег ханы эртем-билигн төвүт, эрги моол, орус дылдарның ачызында шингээди алган.

«Тыва дылга бижикти 1930 чылда совет дыл эртемденнери – түркологтарның дузазы-биле латин уктуг чаа түрк алфавитке үндезилээш, чогааткан болгаш дараазында чылдарда непереткен. 1941-1943 чылдарда тыва бижикти орус графика системазының үндезининче шилчиткен. Ол чорук литературлуг дылдың хөгжүлдөзүгү иди болган» деп төрээн дылывыстың бижииниң төөгүзүн профессор Шулуу Чыргал-оолович Сат тодаргайлап бижээн.

1945-1946 чылдарда Москва хоорайга РСФСР-ниң Чырыдышкын яамызынга тыва школаларның өөредилге номнарын белеткеп турган. Оон ажилдың кол харысалгалыг редактору Сергей Бакизович Пюрбю турган. Төрээн тыва дылының үнөзүн көргүскөн шүлүүн бижээн черин Москва хоорай деп айыткан ужуру ол.

Төрээн дылымга
Ораннарда
улуг,
биче
Дыңнавааның
кандыг дылдар чогул?

Ол дылдарның аразында
Тыва дылга ынаам кончуг.
Авам күжүр

кавайымга
Аадып ора,
ырлап чораан.
Өпей ырын
мен
оон дыңнап,
Өскөн болгаш, ынак боор мен.
Хамык сөстүң
эң-не чымчаа –
«Ынак мен» деп сөстү
мен
ол дылга
Карам, сеңээ сөглээн болгаш,
Ындыг кончуг ынак боор мен.
Арат чонга
ыраажы бооп,
Ынак чуртту
мен
ол дылга
баштай

Аян тудуп, алгап-йөрээп
Ырлаан болгаш, ынак боор мен.
1946. Москва.

Тываның улустуң чогаалчызы Александр Даржай бо шүлүктүң дугайында мынча дээн: «Төрээн дыл, ооң сөс домаа – хамык-ла чүүлдерниң эге дөзү. Шүлүкчү мында тыва дылга ынакшылын илередип турар кылдыр билдинип турар-даа болза, бис ол сеткиишкениң тыва чонга ынакшылдың илередишкени-дир деп билип алыр бис. Кандыг-даа аймак-сөөк кижиниң национал чоргааралы – ооң чонунуң дылы болур. Бодунуң төрээн дылын тооп көрбөс, ону билбес, аңаа бодунуң сеткилин илередип шыдавас кижик ук дылдың мөңгө эдилекчизи чонга, ол чонун эзлей чурттаан чер-девискээринге ынак мен деп адаттынар эргелиг бе, ынчаш?»

Хүндүткелдиг чогаалчывыстың мерген угаадынга даянып, Тыва дылывыстың байырлап хүнүн Тыва Республиканың Тываның Баштыянының Чарлыы-биле



Тыва дылга тураскаал кылдыр Ы демдекти хүлөрдөн шуткуп кылган. А ооң адаанда Ө.У.Н деп тыва дылдың онзагай үннериниң үжүктөрүн бижээн.

«Төрээн тыва дылымны камнаар мен. Тыва дыл – мээң чоргааралым. Төрээн дылымга бердинген болур мен, ону сайзырадыр мен, ону келир салгалдарымга дамчыдып бээр мен! Төрээн тыва дылымны кезээде хүндүлөп, утпайн чоруурумну даңгыраглап тур мен» деп даңгыракты тыва, англи, орус дылга бижээн.

Тураскаалды Александр Ой-дуп биле Александр Миронов ус-шеверлер кылган.

Тыва дылдың тураскаалы «Белдир-Кежиг» деп музей-заповедниктин девискээринде турар.

2016 чылда тургускан. Ынчангаш тыва чоннун төрээн дылынга, төрээн чер-чуртунга хүндүткел салгалдан салгал дамчыыр дээрзинге бүзүрел бар.

Р. ДЕМЧИК.

Чарлат

Реклама

ТЫВА МЕДИАГРУПП

12+

Пакет акций, подпишись

по выгодным ценам

с 9 февраля по 20 февраля 2022 г.

ШЫН

+

Тувинская ПРАВДА

864 руб.

Вместо

1080 руб.

Акция действует с 9 февраля по 20 февраля 2022 г.

Подробности акции уточнить по адресу: г. Кызыл, ул. Красноармейская д.100, каб.309,
тел.: 8(39422)2-18-10, 3-39-45

ТАУ РТ - ИД «Тыва-медиагрупп» ОГРН 1191719000305



МедиаХолдинг
ТываМедиаГрупп



TYVA.MEDIA

МУЗЫКАЛЬНОЕ ПОЗДРАВЛЕНИЕ
(хөгжүмнүг байыр)
на телеканале «Тыва 24»
*от 2499 рублей
(до 70 слов, 3-4 фотографии)

РЕКЛАМА В ГАЗЕТАХ
«Тувинская правда»
«Шын»
«Сылдысчыгаш»
«Тыванын аныяктары»

РЕКЛАМА НА РАДИО
«ЗВЕЗДА-КЫЗЫЛ» 104.4. FM
*от 99 рублей

ИЗГОТОВЛЕНИЕ СУВЕНИРНОЙ ПРОДУКЦИИ

Кружки, тарелки, магниты, футболки, бейсболки с нанесением

РАЗМЕЩЕНИЕ РЕКЛАМНЫХ УСЛУГ НА
«ТУВА МЕДИА ГРУПП»

ТУВИНСКАЯ ПРАВДА

ШЫН

24

РАДИО «ЗВЕЗДА-КЫЗЫЛ»

Ы ДЫСЧЫГ.Ш

TMG

Тыванын АНЫЯКТАРЫ Молодежь Тывы

8-923-267-07-49 2-18-10

ул. Красноармейская 100 каб. 309

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдө яамызы.
Кол редакторнун хүлээлгезин
күүседип турар А.Н. АРАКЧАА.
Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси: 667000.
Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор – 2-01-35.
Чарлат килдизи – 2-18-10
Солун чыскаакчылары: С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы – 2-17-94
Харылзаа, информация технологияларының болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Енисей эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.
Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000, Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.
Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катал үнер (среда, суббота).
Номерни парлаггаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.
СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ: //shyn.ru
ЭЛЕКТРОННУГ ПОЧТАЗЫ: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru
Неделяда тиражи 8698 кезек